

Александр Даржай

ЧУРТТААРЫН

КҮЗЕЗИҢЗЕ

ТООЖУЛАР,

ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

ТЫВАНЫҢ НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРИ

КЫЗЫЛ – 1984

С (ТУВ)

Д 20

0-7-4-3 121-170+03+M133

© ТЫВАНЫҢ НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРИ, 1984

Тоожулар

Изиг хүннер (тоожу)

1.

Тонгуш Долзат ажык соңга караанда шайлап олурарын эскерип кааш, арны хейде-ле кыза хона берген. Сактырга-ла ону бир-ле кижиги соңга өттүр хайгаарап турганзыг болган. Сести-сести дашкаар бакылаан-даа. Кым- даа кезулбээн, чугле орук кежилдир бажыңның соңгалары чырып турган. Ол соңга пөзүн дуй тыртыпкан. Стол артындан тургаш, эжик аксынга барган, тыныжын

кыскалаткаш, кезек дыннаалап тургулаан: даштын херим аксы човууртаан кижидеа ышкаш, хатка кыжырадыр дагжаар болган. Долзат эжиин тыртыштай шаап алган.

Мынча хей чылдарның иштинде чааскаанзыргай амыдыралга өөренип калган боду ам кээп сактырга, чангыс өрээл бажыңының ээн хос деп чүвези кедергей болган. Тараазын кезип алгаш барган, чугле сарыг хоорзалар арткан хову-ла ындыг боор, ээнзиргей, чалгааранчыг. Шала күскээр салгынга шиилээн аар-салам, угдунмас салбактарлыг арбайны көөрге, сеткилге өөрүнчүү, хөглөнчии кедергей ийик. Ооң соонда тарааны кестирип кааптарга, хову шөл-шөлү-биле чадагайланып, алгып чоруй баар ышказгыгай. Долзат Араптановнаның оглу өөренип чоруткан ояар-ла, оларның бажыңы база-ла чалгааранчыг, хос кеңгиргей чүве апарган. Эт-сеп бар-даа болза, олар дөмей-ле каракты өөртпестээн.

Дашкаар уне маңнап чоруй барыксаазы келген. Аът кулаа көзулбес караңгыда кайнаар баарыл? Айдың-даа турган дижик, кайыже ыдып бээрил ынчаш?!

Долзат хевин ужулбайн, оруннун шывыын часпайн-даа

чыдып алган. Өрү көрнүп, чангыс черже көрүп алгаш, боданып чыткаш, удуп калган.

Эртенги хүннүн көзенек өттүр шоңган херелдериниң доозунналчак удазыны Долзаттың арнынга ойнай бергей. Ооң эриннери билдиртир-билдиртпес шимчеп чыткылаан. Ол дүжөп чыткан. Ооң дүжүнге ногаан шык көзүлгөн. Ийи алдын шокар ховаган чечектер баштап, сывыржып, бот-боттарынга дегжи кагылап, чалгыннары-биле каккылажып чораан. Ийи аңгы чечекке тарай хонупкан, оон чоорту ховаганнар оол, кыс болуп хуула бергилээн соонда, холдарындан четтинишкеш, шыкты куду алзы далаш чок базыпканнар. Аныяк кыс — Долзат боду болган, а оол — оглу Айдыңның адазы Кызыл-оол болган.

Долзат сырбаш кыннып оттуп келген. Ковайып олуруп алган. Бажын туттунгулаан. «Чээрби дөрт чыл эрткенде сагышка уттундурган Кызыл-оол ам кээп дүшке кирип канчаары ол! Мынча үениң иштинде бодавайн келгеш, дүжөп канчаарым ол, ооң арын-шырайын, чугаа-соодун уттупкан болгай мен. Оода чадаарда, ооң чуруу безин бар эвес». Оларның аразынга чогуу ынакшыл турган бе дээрзин Долзат ам орта сагынмастан.

Ынчап олар район төвүнге өөренип турган. Он классты кады дооскан. Долзат Араптановна ол дораан уруглар садынга ажаакчылап ажылдай берген. Кызыл-оол үш ай чолаачылар курузун доозупкаш, ажылдай бергенде шеригже кыйгырты берген. Ийе-ийе, оларның аразынга шынап-ла ынакшыл турган-дыр. Олар каш-даа катап кинолаан, каш-даа катап танцылаан. Каш-даа катап хем эриинге даңны уткаан. Кызыл-оол чеже-даа катап ооң мага-бодун суйбап, ханылаарын кызыткан, ынчалза-даа Долзат: «Өгленчип ал- ганывыс соонда,.. амдыызында мооң-биле кызыгаарлан» дээш эринче ошкап каар турган...

Бир-ле кезээ, хүн чаа-ла ашкалак турда, Кызыл-оол машиналыг тутсуп келген. Долзаттың чурттап турган өрээлинге кире сал-ла дораан аңаа ногаан-көк саазын сунган. Ол шериг албанынче келдиришкин болган.

- Хамааты чуртталганың чеди хонуу арткан-дыр, Долзат. Ону шеригниң үш чылының дургузунда уттундурбас сактышкын кылдыр эрттирерин бодай бердим.

- Уттундурбас кылдыр канчаар эрттирер дээн кижиде сен?—деп, Долзат айтырган.

- Ам кады сээн даргаңга баргаш, иелээ дилеп алыр бис.

- Ол канчаарывыс ол?

- Мээң, суурумче, ада-иемче баар бис.

- Чүгө?

- Бадыланчып алыр бис. Суму секретары мээң даайым чүве. Ол биске шынзылганы дораан бижип бээр. Маңаа төпке дег бир ай манап чытпас.

- Мен кайнаар-даа барбас мен. Чааскаан шиитпирлей шаап алыр магалыг кижидир сен але. Бадылга чокка мени манап шыдавас деп бодай-дыр сен бе?— деп, Долзат ажына аарак чугаалаан.

- Ынак эвес ышкакың, чул?

- Ол чүү дээриң ол. Ада-иеңге баары арай эрте эвес чүве бе? Шеригден келириңге баргай бис, Кызыл - деп, Долзат аяр чугаалаан.

Кызыл-оол харыы бербээн. Папирозун ужулгаш, сандайга таакпылап олутуп алган. Долзат база-ла ыт-дааш. чок, ооң чанынга сандай алгаш, удур олутуп алган. Кызыл-оол куду көрнүп, ханы бодалче дүлнүп кире берген. Долзат улуг тынгаш, ооң бажын суйбагылап чоруй, ийи чаагындан туткаш, эриннеринче ошкап каан.

- Че, тенекпей! Хаттан үндүр халдып олутар бе? Шериг чоруй баарыңга кымның машиназынга кижидир олутар боор.

- Күжүр Долзатты! Ол болбазыкпа, шагда-ла ынча дээр!—дээш, Кызыл-оол тура халааш, Долзатты хол бажынга бичии уругулаштыр көдүргөш, эжик аксынче базыпкан.

- Сал, сал, Кызыл-оол! Мени соора билген-дир сен. Анаа суур даштынче үнээл, агаарлаалы дээрим ол-дур.

Хайныгып келген өөрүшкү хенертен дүргөн сөктү хонуп келгени ышкаш, чай кадында-ла өжүп бады баарга, Кызыл-оолдун холдары чайгаар-ла салдына берген. Долзат аары кончуг тура дүшкөн. Олар удур-дедир көржүп алган турган. Кызыл-оол хая-даа көрүнмейн үнүп чоруй барган. Долзат эжик аксынга кезек када көжүй берген тургаш, Кызыл-оолдун машиназының даажындан серт кыннып минни хонуп келгеш, дашкаар уне-ле халаан. Довурак-доозунну соонга арттырбышаан, кудумчунун, ыт-кужун доюлдурбушаан Кызыл-оолдун машиназы куду алзы маңнап ыңай болган. Машина ээр кудумчуге ажыт киргизеге чедир Долзат херим ыяжындан туттунуп алгаш ооң соондан көрүп туруп калган. «Ооң-биле дөмөй-ле өгленир болгай мен. Ол канчаарым ол. Чүү хаанның алдын дангыназы апарган мен. Ооң аалынче

бир шагда дөмөй-ле баар чүвени чүгө чылзыдып турарым ол. Ам ооң соондан чадаг кижидир сүргөш-даа кайын чедер. Ол- дур, кончуг мелегейни мени. Чоргаарланып, өртек-үнезин улгаттырган. Шериг чоруур кижиниң угаан-бодалынга үш-үдүрүм, үен-даян бодалдар кирип, сеткил-сагыжын мунгарадып канчаарым ол» — деп, Долзат иштинде шыжыгып, бодун чектеп шаанга кирип-кирип, бажыңче бажы халагар кире бергеш, орунче калбаш кээп ушкаш, ыглап бадырыпкан...

Ол-ла бүгүңү Долзат бо эртен дүүн чаа болган чүве дег сактып турган. Дүүн кежээ хевин ужулбайн удуп хонганын, шагдагы ол район төвүңгө чурттап турган бажыңынга ыглап чыткаш, удуй хона бергени-биле элдепсинип, деңней сактып бодагылаан-даа.

Сактыышкыны, шапкын хемниң агымнары дег ону талыгыр эрткен чылдарның үезин алгаш бар чораан. Сагыш-сеткилдиң оттуушкуну дыка-ла аар-берге болгулаар-дыр ам. Оон аңгыда сактыышкынның агымынче кире бээрге, оон белен-селен уштунары чүден бергедежи бээр, төнчүзүңгө чедирбээн шаанда кижиниң, угаан-сагыжын эрги туружунга белени-биле катап киирбес. Долзат Араптановна шынап-ла сактыышкынның ээргиштелчек чалгыынга алзыпкаш, эрткен үеже эжиндирип чоруп каан.

Долзат караңгыда бир-ле кижиниң ооң арнынче үрген изиг тыныжындан корга-корга оттуп келген. Ооң баарында улуг-ла кара кижилер олурган. Долзат сырбаш дээш, «Авай!» - деп кыпсынчыды кышкыра каапкаш, орнундан дораан-на дүже халаан. Ханаже холун суна каапкаш, харалаан, сайгылгаан кыпсыр дөс тывылбаан.

- Мен-дир мен, кортпа!-дизе-ле, Кызыл-оол болган.

Долзаттың иштинде бир-ле чүве сөктүп бады барган ышкыш болган соонда, ханага чөлөндүр турупкан хирезинде-ле шалаже чылбыртып бадып эгелээн. Балдырлары сирилээр. Долзат улуг тынган. Чаңгыс черге кезек туруп-туруп, көзенекти бакылаан ай чырыыңга Кызыл-оолдун арын-шырайын ам-на танып кааш, ооң чанынче чоокшулай кылаштай бергеш, мойнундан так куспактаныпкан. Кызыл-оол ооң холдарын камны кончуг адыра сопкаш, Долзаттың чажын суйбап чоруй, ооң бажын хөрөөңгө чыпшыр тудуп алган. Долзат Кызыл-оолдун холдарын мурнукузу дег иткелей бербээн,

удурланмаан-даа. Таалалга кезек када алзыпкаш, минни хонуп келгеш, Долзат Кызыл-оолдун карактарын адыжы-биле дуй тудупкан. Кызыл-оол ооң ыяды хона бергенин эскерип кааш, хая көрнү берген. Долзат орун шывыын дүргеш, сандай кырынче салып кааш, чоорган иштинче кире халаан. Кызыл-оол база-ла уштуна берген...

Оларның аас-кежи чүгле үш хонук үргүлчүлээн. Арткан хонуктарны Кызыл-оол ада-иезиниң, аалыңга эрттирген. Шак ынчалдыр Долзат Кызыл-оолдун кадайы-даа, душтуу-даа эвес артып калган. Кызыл-оолду шеригже удепкениниң соон- да, бир ай эрткенде Долзат шала чиктиг апарган. Кызыл-оолче бижииринден эпчоксунган, оон чагаалар кээп хургаш, беш ай хире болганының соонда келбестей берген. Келбестей-даа бербээн - хорадап каан чагаа келген. Долзат иштиг артып калганын Кызыл-оолче бижииринден дидинмейн барган, ынчалза-даа ооң дугайы аңаа дөмөй-ле өске уткалыг кылдыр чеде хона берген.

Кызыл-оолдун чагаазының эң-не хоранныг одуругларын, олче бодунун канчаар харыылаанын Долзат Араптановна ам-даа утпаан. Чуу дээн ийик моң. Мынча дээн-не болгай.

«Мээң шеригче чоруптарым билек, шыдашпаан чүве дег чаңнап эгелээниңни караам-биле көрбээн-даа болзумза, черниң ыраанда-даа болзумза дыңнап, билип-ле чор мен. Сен утканда, мен сагынганда болгай-ла. Ол сукас болуп төрүттүнер чүвениң менээ чыпшырзыңза-даа хөңнүң кижилер сен. Дөмөй-ле тоовас мен, чоннун, кызы чок эвес, чоон чаштыг, чойган дег сынныг чараш кыстар мээң Чодураамда эңдерик деп бил, Долзат. Менче ам чагаа биживе. Мени изиг-ханы ынаам-даа диве, ижиктирип хойгарып алган эринге-ле эргеленип чор. Мени платеең эдээнден туттуна бээр деп бодадың бе? Ындыг чүве кажан-даа болбас. Ынакшылдың быжыг, хээрээ ырак чорда билдинер дээрди дыка-ла шын чүве-дир. Шыны кээрге, бистиң аравыста ынакшыл турган бе, ынчаш? Турбааны ол-дур, оон башка кижилер ошкаарга бужурганмас тургай сен. Бистиң кады эрттиргенивис уелеривис дээрге-ле анаа-ла бир дүш болган чүве-дир деп билип чор мен. Ам дүштү уттуптары чүден белен, ында берге чүве чок. Ынчангаш аравыска чүү-даа турбаан, чүү-даа болбаан деп билир апаар-дыр.

Кады кинолап, бачым эрттирип турар оглуңуң ады кым ийик? Аңаа байырымны чедир. Моон соңгаар чагаа биживе.

Кызыл-оол».

«Хы, хоранныг-ла чуве-дир. Артында-ла «Шыдашпаан де, бачым эрттирип турар» деп алган. Адаң-на бажы, Кызыл-оол. Сен ышкаш ыят чок, аскыр ытка дөмей чүвөлөргө чашпып сөгүрүүр бе! Артында чер-дээрде-даа чок кижичогаадып тып алган — кинолап турар оол тып берген мындыг ышкажың чүл!

Ийе, удавас төлдүг болур мен. Ол кымның-даа төлү эвес, чүглө мээң бодумнуң чүрээмник адаанга боттанып тывылган хензиг кижижигежим-дир. Чарлыышкынның чагаазын бижээниң кончуг-ла өй-шаанда болду. Ынчангаш, Кызыл-оол, сээң дугайында хензиг-даа сактыышкын мээң чүрээмге артып калза, болдунар-ла чүве болза, бижек-биле-даа сивирип кааптар мен. Меңээ берген чурууңу дедир чорудуп ор мен, а сээн, меңээ кээп турган чагааларыңны отче киир кагылапкан мен. Ам менден алымнаар чүң-даа чок.

Мээң удавас төруттүнер төлүмнү сукас деп сурадың. Хош чуве-дир оң, сукас оол суму баштаар деп чугаа дыңнажык сен бе? Иезиниң, чаңгыс оглу өзүп келгеш, Тываның ховар дээн оолдарының бирээзи апаар эвеспе. Ынчан канчаар чаңнаарыңны мен-не көрейин, бажыңче кириксээн эник ыт дег бир шагда сыыладың халак, Кызыл-оол.

«Платъең эдээнден туттуна бээр деп бодадың, бе?» деп че. Сен ышкаш эрлерге платъем эдээн-даа туттурбас мен. Өөдежок чүвөлөр-биле эдержириниң орнунга чааскаан, хостуг чоргаар чорааны-ла ботка дыш-тыр.

Бо мээң сөөлгү чагаам-дыр. Ынчангаш сен харын бодуң менче чагаа бижий бердин, халак.

Кезээ мөңгедө байырлыг!

Долзат».

Ооң соонда ол Кызыл-оолче чагаа-даа биживээн, Кызыл-оол-даа биживээн, оларның аразында харылзаа ирик чеп дег белени аажок үстүп чаштай берген.

Узун хуусаалыг шөлээже үнген дораан, ол кырган-авазының аалынче чорупкан. Кырган-авазын ачазының иези деп билир-даа болза, ол ону авай деп өөренип калган. Долзат авачазының үнүн таныыр хамаан чок, арын-шырайын мөлдүк-калдык

шала-була бүлүргей сактыр. Ынчан ол дөрт хар чаа ажып турган. Хем ол чарыында төрели кижиниң аалынме аалдап чорааш, дедир кечип олура, хемеден чайлы бергеш, сугга эндээн деп чүвени соонда улгады бергеш, кырган-авазындан дыңнаан. Ооң сагыжыңга чүглө ава-ачазының өлгөн мага-боттарын кожалаштыр салгылап каан ийи хааржак чаныңга ыт-даажы чиде берген турары таңмалаттынып артып калган. Оон ыңай улуг кижилерниң ооң бажын суйбааш-ла, адыжы-биле карааның чаштарын чодуп турарын сактыр болган. Ада-иезиниң дугайында оон ыңай кандыг-даа чырыткылыг сактыышкын сагыжыңга артпааныңга ол боду чүдөн артык хомудаар чораан. Ооң уламындан ол бойдустуң чайгаар болур халаптарындан аажок коргар, аарып-аржывайн, айыыл-халаптан качыгдап мөчээн кижилерни аажок хомудап, кээргээр...

2

Долзат шөлээ акшазы ап чорааш, совхоз төвүндөн чаа келген. Ажылчын комитеди Чедерже дыштанып, эмнедир путевка саналдаарга албаан: оглуңуң дыштанып келир үези чедин келген.

Шөлээзинде оглунга эки аъш-чем хайындырып берип, бажыңыңа олурар бодаан. Ооң сагыжыңа оглу чаактары соолбурарып киргилей берген, арган шиш куу чуве келир ышкаш болган.

Огурецтер чемишчидер дээш эргин кырынга сугга дагаа өдээ хоюдуп олурда, Карамаа почтачы херим ажилдыр ону кыйгыра берген:

— Долзат угбай, солуннарыңар ап алыңар. Чагаа база келген-дир.

Долзат чүстөрүн кызырадыр тургаш, шала аскаңгырлавышаан, чеде берген. Сөөлгү ийи чылда ооң чүстери аарыыр апарган, буреге хуннерде суг ыстап-шылаары мырьщай ке- дерей бээр апарган. Он ажыг чыл иштинде шык хаван кажаазыңа ажылдап келгеш, өл-соокка алзыпканы ол ыйнаан. Чазын мырыңай салааларының чүстери чоржайып ышкаш, адыштанмас турган. Бир ай хире эмчиге чыткаш, үнүп келген. Эмнеп турган эмчизи, ажылыңар солуур болзуңарза, эки-дир дээн. Тускай эртем чок кижиге арыг-силиг, стол артыңа олурар ажылды барып-барып көдээ суурдан кайын тывар деп. Хаван ажаарга ажыы база аажок, айда чүс сезен, чамдыкта кил немээни дээш немелде акша алырга, ийи чус оранчок ажа бээр. Аңаа чаңгыс бодунга хей акшанын-даа

херээ чок, өөренип турар оглунуң хырны тодуг, экти бүдүн чорза, боду ажырбас. Ол боду бир шагда он класс дооскан-даа болза, оон ынай өөредилгезин уламчылап шыдаваан, Ынчангаш ооң бодунуң чедип албаан дээди эртемин оглу чедип алыр ужурлуг. Бо шагда эртем чок кижиге согур кижиден дора.

Долзат солуннарны колдуунга кыза шаап алгаш, оглунуң чагаазының хавын боду-даа эскербейн, эргеледип чассыткан чуве дег суйбагылааш, думчуунга чедирип, оон оглунуң чуг-ле бодунга билдингир чыдын билип каан чуве дег чыттагылаан. Оон катап кээп эргин кырынга олуруп алгаш, оглунуң чагаазын чазып номчуй берген:

«Экии, авай!

Кандыг олур сен? Аал-чуртувуста онза-солун чүүтуруп тур? Мен-даа өөредилгем эки доостум, ам чугле чаңгыс чылартканы ол-дур.

Авай, кышкы дыштанылгам үезинде сенээ чугаалаарыңдан дидинмээн кижиге мен. Таныштыг апардым. Ооң адын Арагмаа дээр, Тес-Хем чурттуг. Воду кончуг эки, томаанныг, характеры оожум, хоюг, Кызылдың «Саян» садында кассирлеп турар. Ол сени көргөн кижиге, авай.

Кыжын республиканың мурнакчылар хуралыңа чордуң чоп. «Саян» универмагының үстүкү каадында платьелер салбырыңдан платье садып алдывыс ийин. Аратмаа ооң кассазында олуруп турар. Ооң-биле санажып алгаш, пестер талазынче кылаштап чоруй баар араңда, сени авам ол-дур деп, аңаа айтып берген болгай мен.

Ам бистер ооң авазы сугга четкеш, кээривис ол-дур, авай. Буруудатпайн көр, баштай сеңээ чедер ужурлуг улус-тур бис ийин. Аратмаанын авазы шала аарыксап турар.

Бо чайын ынаар кады баарын сенден дилээр кижиге-дир мен. Айтырып бер дээрим ол-дур ийин:

Ужурашкыже байырлыг, авай! Каш хонгаш, июль 10-да Аратмаа-биле чеде бээр бис. Мана, авай. Самагалдайже чоруурувус даарта.

Сээң оглуң Айдың. Июль 5-тиң хүнү.

Долзат оглунуң чагаазын аткаар салыпкаш, аңаа хейде хөлзей берген. Чоокка чедир-ле аражок чаш деп чораан чаңгыс чассыг оглу ам улуг ашак болу бергени ол-дур. «Мээң оглумну аал-чуртунче эдертип бар чыдарын бодаарга, черле эрес-шогаа хире уруг-ла-дыр. Өгленири шала-ла эрте эвес чуве ирги бе, оглум? Беш хонгаш келир уруглар-дыр.

Аалга кээри анаа-ла ыйнаан. Айтырып бээри харын берге херек болгу дег. Ол черниң улузу аттыг эрги чурум сагыыр улус дивежикпе, оозу-ла берге-дир. Канчаар кончуг чоор?» -деп, Долзат Араптаңовна ажаанзырап боданып олурда, херим ажыр кожазы Долчун кадай ону кыйгыра берген.

- Ой, уруг, чоп муңгаргай олурарың ол?

- А, сен сен бе, угбай. Херим ажыр алгырып турбайн, бээр кирип кел.

Удаваанда Долчуң кадай кирип келгеш, Долзаттын чанынга кээп олуруп алган. Кочалда хоюдугже элдепсинип керген.

- Бо чуу боор, уруг? Хаван чеми бе?- деп айтырган.

- Дагаа өдээ ышкакыл.

- О, эжен-не бо. Бо уругнуң тыппазы-ла чок ийин. Ыт-хаванның чивес чүвези бар эвес. Уваа, элдеп амытан бол- дур ийин, мал бе дээрге мал эвес, мал эвес дээрге малзыг. Бо улус хаван тудуп эгелээнден бээр үр-ле болду. Мынчага чедир оон эъдин чип чадап каан көшкүн-дүр мен — дээш, Долчун кадай таакпылай берген.

- Өгүүрге суггарарым ол-дур ийин. Дагаа өдээ-биле чемгерерге ооң өрүүчели кедергей боор чуве деп дыңнааш, ынчап олурарым ол ышкакыл, угбай. Маңаа олур, чадырга барып, шай тип калыйн. Сээң-биле сумележир, доң нарын херек бар, кадай - дээш, Долзат чадырже чорупкан.

Одун салып кааш, Долзат дедир чедип келген.

— Бо оолдан чагаа келди. Уруг эдертип эккээр деп баргн-дыр. Айтырып бер деп бижип каап-тыр, угбакым - деп, Долзат чугаалаан.

Долчун кадай ооң арнынче сонуургал долган карактары-биле көрген. Долчун кадай ийи чыл улаштыр ийи оглун өглээн, ол талазы-биле элээн мергежий берген. Ооң карактары кыптыгып олурган, Долзат ам чуну чугаалаар ирги дээнзиг, ооң арнынче кайгап алгаш олурган.

- Сээң Дандарыңның кадай алган черинден уруг-дур, угбай. Ол чер улузу эрги чаңчыл сагыыр улус дижик. Чүнү канчалдыңар, угбам?

- Чүнү канчап канчаар боор, уруг. Бо ашак-биле ужа-төш дүлүп алгаш, арага-дарылыг чеде-ле бержик бис. Ой, шынап, уруг, бо кижиниң Кызылда дуңмазы уруг моол торгу чорудупкан чуве, уругнуң иезинге ону кадак кылдыр сунчук мен. Ол-бо төреливис бар, бо даайынга, бо күүйүнге,

угба-честезинге барыңар дээш хелчок болбазыкпа. Харын мен аас-дылдыг угбаң болгаш, ырак черден келген улус бис, кудагайлар, аалда ажыл-хожул база бар болгай, ол арткан кудагайларны маңаа чангыс черге бөлүпсө кандыг чүвөл деп чыткаш, аайга кирип алган болбазык мен бе.

- Аар-ла чүктүг чоруткан дээр чоржук силерни, угбай?

- Ийи бүдүн хой эъди, ийи хааржак арага мөлдүк-калдык четкен болбазыкпе. Бир-ле куда эрттирген чүве-биле дөмей болган, дуңмакым. Дандар хөөкүйдө чолаачыдан башка эртем бар эвес. Уругнуң, иези шала хөөн чок болчук, дээди эртемниг уруум берип тур мен, силерниң багай эртем- союл чок оглуңарга дээр сагыштыг де. Уруглар боттары тыпчып алганда, иези мен дээш ол хөөкүй канчаар ийик. Керниң база өөренип турар-дыр бе, уруг?

- Чок, Кызылдың улуг садыында кассир чүве-дир. Мен силер дег демниг эвес мен. Та канчаар кижин ийик мен - деп, Долзат чегенип чугаалаан.- Ой, угбам шай ажа хөөрей берди ышкаш, хөнекке кудуп эккэйн. Сериин бажыңче кирип көрөм - дээш, чадырже чүгүрүпкен...

Кадайлар столдуң ол-бо талазында удур-дедир көржүпкен, кезек-када ыт-дааш чок шайлап олурганнар. Өрээл иштинде ыржым душкен, сээктиң соңга шилинде ыгайнып ужуп турары илдең дыңналып турган. Чайның изиг айы дүшкени ол, даштын изии мырыңай кедергей, мында бажын иштинде от салбайн турар хирезинде безин ышкам, дунааргай ышкаш сагындырып турган.

- Хову мырыңай саргарып, өрттенип бар чыдар чорду ийин, уруг. Ам бо чылын база өөделиг чүве көрбезивис ол-дур. Тараа сывынга-ла кадып каар деп барып-тыр. Сугаттыг шөлдерден хензиг чүве алза алыр боор деп олур ийин, демги ашак. Агаарның шыгы чокта хоржок чүве ышкажыл. Чаъс чокта кижин-даа, мал-даа бергедээр. Сээң хаваннарың мырыңай ат болур, чер оъттуг мал эвес, тараа, оодурба чиир чүве ышкажыл. Чыл берге болза, силерниң хаван фермазын шуут хаар деп турар деп чугаа дыңнадым ийин, Долзат, шын бе ол?- деп, Долчун кадай айтырган.

- Ол анаа дамчыыр чугаа-дыр. Ындыг чүве кайын турар. Хаван - немелде эът ышкажыл. Совхозтуң эът планынга элээн киржилгелиг болдур ийин. Чугле төрүүр хаваннары арттырар боор. Артканнарын күрүнеге дужаар - деп, Долзат чугаалааш, уламчылаан. - Шынап-ла бо чылын база берге-ле болур боор. Саян ындындан саваңназа хөңнү-ле. Совхоз төвүнге чордум, ында даргалар өреге бүрүзүңге сизген

онаар деп турар чорду ийин, чугаазының ужу-кыдыын дыңнаарымга, угбай.

- Сизген онаарга, ол сизгенни кайыын кезер чүвөл. Бодунуң эвээш каш малынга чиртир сизген типпайн турда, ынча чиилеме совхоз малынга кайын тывар боор. Ол-даа бутпээн чүве-дир. Ам база-ла арга-даш үрегдээр бис ыйнаан. Кончуун көрбөс сен бе - Чараш-Алаак кайыл, чок-тур, чугле чараш ады арткан, оон, будуктары кыштагларда каткылап кагды ыйнаан. Ол дээш совхозтуң улуг-биче даргаларының шалыңын тырткан дээр болчук але, эрткен чылын. Олар назынының иштинде чаңгыс ходугур ыяш-даа кайын олурткан деп. Совхоз даргалары суг болза, холунга кадыыр тудуп көрбээн кижилер-дир, ол хирезинде чылдың-на хериминиң иштинге кымдан-даа хөй сизген турар чүвени. Бистерниң ол-бо ыяш-даш аразындан доңгаңайнып тургаш, кескен сизгенивис-даа ынаар көжүп турар чүве ыйнаан - деп, Долчун угбай шын-на туразы-биле хорадап чугаалаан.

Долзат олче хүлүмзүрүп көрбүшаан, Долчун, угбайның суурнуң чурттакчы чонунуң ниити хуралынга совхозтуң удуртукчуларын шүгүмчүлөп турганын сактып олурган. Ынчан база-ла амгы бо чугаалап олурган чүүлдерин чугаалап турган. Чугаазының төнчүзүндө: «Хей-ле аас

човаа чувe-дир оң. Багай кадай мээң чугаамны чугаа кылыр эвес силер. Бо контроль улузу эрткен чылын багай Чимисии кадайны канчалчык! Хөөкүйнүң оолдары-биле хараганнар аразындан кезип алган каш хөпээнин хавырып алгаш баржык. Мындыг улус-тур силер, Далганчык, багай кадайлар үскүлээринге өй. А бо улуг даргаларның серилериниң кырында даг дег сигенни көрбес. Силерниң мыйызынар оларга кыйын чедер ийик. Дээрде бурган-башкыга анаа бөдүүн кижиниң сөзүнүн четпези-биле дөмей чувe ышкажыл. Чурум, чурум база катап чурум дээр-дир силер. А силер, даргалар, баштай боттарыңар чурум-сагылганар бодап көрүңер, оон соонда бистен негенер, ынчан силерни кым-даа дыңнаар-дыр ийин. Бо Далганчык, бо Данзын бо индирниң кырынга үнүп алгаш дыка-ла чараш угаанныг сөстөр чугаалаар болгай. А бо Данзын эрткен чылын сиген бригадирлеп тургаш, чугле малчыннар арагазы ижип чайлады. Бистиң көдээниң эң-не хүндүлүг кижилери малчыннар болгай. Олар мырыҕай амыр чувe-дир, арагазын эдере-чаза тип алгаш, ооң-биле сиген кестиртир. Оон солундан көөрге, боду хууда 10-15 тонн сигенни белеткеп алган болур. Мынчаар сиген кезер улус-тур бис» - дээш, Долчуң угбай шүгүмчүлөп, индирден дүжөр хөңнү чок туруп

бээрге, Далганчык графинде сугну соктап, ам болзун деп хоруурга, ол улам дам барган. «Шынын чугаалаан кижиге кижиге өштүг». Ам кандыг багым казып ундуруп кээр ирги, бо узун дылдыг кадай деп бо сен бе. Оорган орааштыр бериптим бе, Далганчык. Контрольга ажылдаан херээң чок кижиге-дир сен, өл эът кижиге аңаа ажылдааш чоор сен. Менде бо-ла ийин, ха-дунма!» — дээш, индирден чоргаары кончуг, президиум столунда олурган даргаларже кылчаш кылдыр керегеш, хая-даа кербейн олудунга барып олуруп алыр болгай...

- А угбай, мээң-биле кады бурунгаар четкеш келзинзе, чул? Аас-дылдыг, ужур-чөп деп чүвени билир кижиге-ле болгай сен - деп, Долзат дилээн.

- Ол-даа ындыг болду бе, уруг. Үш-Белдир баар деп тур мен, путевкалыг болгай мен. Соңгузу хүн чоруурум ол ышкажыл. Уруг айтырарындан чоп коргар сен. Чаңгыс бот херээжен кижиге-дир сен, чааскаан чедер бер, ажырбас, олар база кижилер-ле болгай. Оглун, ол улузунга сээн байдалын чугаалап каапты-ла ыйнаан. Ажырбас, өске сөөк улус эвес, очулдурукчу хереглээр, бистиң тыва чон-дур. Ажырбас, кортпа, хей чувe-даа ынаар сөөртпө. Араганы оон садып алыр сен, ол-ла-дыр деп, Долчун кадай оожуктурган.— Хөй-ле чувe далбырып олуруп бердим. Машинаң ачылап алыр дээш келген кижиге болбазык мен бе. Даараар чувeң чок болза, берем.

- Чок, чок. Ап ал харын. Ча-а, хире-шаам-биле чедер-ле кижиге болган-дыр мен ийин - деп, Долзат чугаалаан.

- Долчуң кадай даараныр машинаны алгаш үнүпкен. Долзат боданып олуруп калган. Ооң сагыжынга оглунуң канчаар өзүп келгени кире хонуп келген. Ол оглун канчаар божаанындан эгелээш, оглу институтче өөренип чорупканынга чедир сактып олурган. Бодунуң бо чавыс, бичии чавыт бажыңчыгашка эрттирген бүгү чуртталгазы ооң караанга кинода чувe дег көжеге-көжеге аайы-биле көстүп кээп тургулаан. Долзатты сагыжы эрткен уеже алгаш барган...

3.

Долзат Араптановна, ынчан анаа-ла он тос харлыг Долзат турган. Кажан ооң ишти элээн билдиртип кээрге, кырган-авазы оон күдээм кайда кижиге чувел деп айтырган, аңаа ол чүнү-даа харыылаваан, чүгле шагзыргай, муңгак карактарын өскээр дестирер турган. Кырган-авазы хөй чыл иштинде көрбээн чувези чок болгаш, чүвениң аянын дораан эскерип билип каан.

- Ажырбас, кызым. Бак кижиге-биле назынында хинчектенириниң орнунга, чааскаан чорааны дээр. Ажырбас, аныяк кижиге-дир сен, эки кижилер эңдерик болгай аан, ундарава, аас-кежиң дөмей-ле сени ойбас. Бичии кижини чамга дээспейн өстүрүп алыр бис — деп, оожуктурар чораан.

Шынап-ла кырган иешкилер Айдыңны чамга дээспээннер, өске арткан кижилерден дора эвес өстүрүп алганнар. Чүглө чаңгыс катап «Сурас» деп кара сөс Долзатты кымчы дег ооргазын кезе шаапкан. Оглу школадан арын- бажы куу довурак ээп чанып келген. Караа база ыжык— оолдар-биле чогушканы черле илдең болган. Оглунуң улуска эттедип алгаш келгенинге Долзат иштинде аажок хорадаан, өкпө-чүрээ өгдөңейнип, оглун эттээн оолдар чанынга турган суг болза та канчап кааптар турду ыйнаан.

- Оглум, канчап бардың? Оолдарга эттедип алдың бе?— деп, Долзат айтырган.

Оглу бук-даа дивээн, чүглө бажын халайтыпкан, думчуун шүжүлөдип турган. Долзат база катап айтырган, оглу үн бербээн.

- Азы довуракка бодуң хаваннаштыр андаштанып турганың ол бе?

- Чок.

- Ам ынчаарга.Оглу ыыттаваан.

- Оглуң байысаап турба даан. Оол уруг чокшуп өзер чоор, ында багай чүве чок - деп, кырган-авазы оглунга болчуп каан.

- Чокшуп өзер де! Амыр-ла чаагай дүрүм-дүр. Багай чүве чок ышкажыл, мээң оглумну улус эттээр мындыг ышкажыл! Сөглө, кымнар чүү дээш эттеди?—деп, Долзат изигленген.— Чугаала дидир мен!

Оглу ыглап бадырыпкаш, кырган-авазының артынче барып туруп алган. Долзат кажан-даа оглунга хол дээп көрбээн, ынчалза-даа оглундан сөс үндүрүп алыр дээш, чүглө часкаваан, холун көдүрүп-көдүрүп шагжок куду салып бадырыпкан. Оон ол оожум үн-биле чассыды аарак айтырган:

- Чажырбайн чугаала даан. Сээң чажырып турарың бир талазында шын-дыр, улуска эттедип алдым, дивес. Эр кижини ындыг болур чоор. Ынчалза-даа авазындан чүве чажырары ол багай-дыр, ынчаарга бодуңда буруу бары илдең-дир.

- Менде буруу чок. Херел-оол, Как-оол алышкылар эттеди.

- Чүү дээш?

- Ачалар дугайында чогаадыг бижидивис. «Мээн ачам — күрүнениң чажыт ажылын кылып турар. Ол дидим болгаш шынчы, ак сеткилдиг кижини» деп, сээн чугаалааның ёзугаар бижип каарымга, чанымда олурар Херел-оол ону көрүп кааш, каттыра берди. Каттырба дидим. Ол: «Калчаарава, ашак, сээн, адаң бар эвес, сурас чүве ийик сен чоп» дээрге думчуун орта шаштым. Ханы өктү берди, оон ыглап-ыглап класстан үнө маңнай бээрге, башкы мени класстан үндүр ойладыпты.

- Оон?

- Оон даштыгаа школа баарынга кылаштап турумда, Херел-оол акызын менче салыпты. Каң-оол холдарымны ооргамга -хүлүй тудуп аарга, иштимче, арнымче Херел-оол шанчып-ла турду. Коңга хаптарга, Каң-оол мени черже ужур идипти...- дээш, Айдың ишкирнигип ыглай берген. - Өзүп келгеш, дөмей-ле өжээним негеп алыр мен. Ачам ажылын кылып каапкаш, дөмей-ле биске чедип кээр але, авай.

- Ийе, оглум. Чедип кээр!-дээш, Долзат база ыглай каапкаш, ол дораан хая көрүнгөш, үнө халаан.

Чадыр иштинге олуро Долзат Херел-оол алышкыларга иштинде хорадап олурза-даа, чогуу бо херекке буруулуг кижиги - оларның ада-иези деп чүвени билип олурган. «Улус чоп кончуг каржы болур чоор. Кандыг-даа амыдыралдыг, кандыг-даа салымныг кижиги чораай-ла. Бичии улустуң билбес ужурлуг чүвезин олар дыңнап олурда, өштүг чүве дег чүгө чугаалап олурар чүвел! Мээң оглумнуң суразын чүгө сураар чүвел, ол чокка-ла амыдыралга кызаттырган кижиги-дир мен. Чүгө черле улус каржы болур чоор, ыяап-ла кижиниң балыг черинге дээр. Канчап черле кээргел деп чүве билбес чоор. Шаравиилер ийи оолдуг эки-ле чурттап олурар-дыр, оларның чүзүн канчап каан бис, кижилерге кара бодавайн, бодувустуң хире-шаавысче чурттап чоруур улус- ла-дыр бис. Мээң оглумнуң хензиг чүрөөн чүгө аартып турар чоор. Адазы чок-даа кижиги чораай-ла, кымга чуу хамаан чүвел. Эх, кижилер, ам-даа бот-боттарывыска кам чок деп чувевисти аар, ыяап-ла боттарывыстың багывысты ажы- төлүвүстүң кырынче чууй кааптар, оларның арыг кем чок чүрөөн, сеткил-сагыжын хир-чам-биле чөргөй шааптар. Эх, улуг кижилер, ол бүгүнү эскерип билип турзувусса-даа, ынаар шоолуг-ла кичээнге салбас-тыр бис.

Барып, Шаравиилерге чарбып чедер бе? Азы канчаарыл? Чок, мону черле соксатса эки. Барбас болза, хемчег албас

болза, ооң соонда бо чорук дөмей-ле катаптаар болгай. Бичии оолдарны канчаптар мен мен, оларда улуг-ла буруу чок, хамык ужур ада-иезинде. Сендеңмаа-биле чугаалажыр болгандыр» - деп боданып олургаш, бажыңынче-даа катап кирбейн Шаравиилерге чорупкан.

Шаравиилерниң хериминиң даштында оолдары ойнап турган. Олар Долзатты көрүп кааш, кудумчуну өрү алзы маңнап өскей бергеннер. Оолдар оон деспээн болза, ол оларны анаа чөптөп, көгүдүп, сургаар бодаан, ынчалза-даа олар десе берген. Оларның дезишкени буруузун миннип турарының демдээ болуп чадап чок, азы чок болза анаа-ла коргуушкун, эстишкени база болуп болур деп Долзат бодаан. Ол-даа канчаар оолдарның иези-биле таптыг ижин-кара чогу-биле чугаалашса-ла ажырбас, ол бодунуң хуузунда оолдарын чагып сургазын дээн бодал-биле Долзат эжикти соктаан. Оолдарның иези Сенденмааның: «Кириңер!» дээн үнү үнгөн.

- Экии, Сендеңмаа!

- Экии, Долзат! Эртип олур — деп Долзатты дөрже чалаан.

Долзат улус-биле чаргы-чаалы кылып чорбаан болгаш чүден эгелээрин аайын тыппайн орган. Ол аразында кавайда чаш база ыглай берген. Сендеңмаа уруун холга алгаш, эмзире берген, хензиг чаш харамдыгып эмгениниң соонда, иезиниң хоюг сүдүнге таалааны ол ийикпе, карактарын шимгеш, катап удуй берген.

- Бичии хыйылап чоруй, эмиг эмгениниң соонда дораан- на удуй-ла бээр элдеп уруг боор ийин - деп, Сендеңмаа уруун чассытпышаан чугааланган.

- Уйгузун хандыр удуп-ла турар болза, ында багай чүү боор. Авазынга-ла дыш ыйнаан- деп, Долзат чугаалаан.

- Черле мээң уругларым дыка аак чок өскөн улус. Бо Херел чажында база ындыг болгай.

- Сендеңмаа, оолдарывыс дугайын чугаалажыр дээш келдим.

- Чүнү канчап кааптырлар?

- Херел, Айдыңны адазы чок сукас деп тургак-дыр. Бичии оол ону кайын билип алыр ийик. Силер-ле чугаалаан боор силер. Ажы-төл дыңнап орда, ындыг-мындыг чүве чугаалаарга болур бе? Оларның билбес ужурлуг чүвезин оларның кулаанга чедиргениниң херээ чуу боор. Улуг улус кончуг-даа-дыр бис, боттарывыс биле тура-ла хензиг чаштын кем чок чүрээн керегидир...- дээш, Долзат шак дүшкен.

Сендеңмаа база-ла ыт чок, аксында суг пактап алган чүве-биле дөмей. Оолдар дыңнап турда, ындыг-мындыг сөс чугаалаваан мен дээрге, база меге апаар, а чугаалаан мен деп миннир дээрге база эпчок. Сендеңмаада ааспырак, кончуургак аажы-чаң чогуң Долзат билир. Ынчалза-даа оолдарынга ол-бо деп олуларынга ол сеткилинде дыка таарзынмаан. Албан-биле кайын-на ынчап олурган деп, анаа сөс кадында хайлыг сөс аастан ушта халый берген болгай аан. Канчап ынчаар эттине берген чылдагааның Долзат дыка уктаксаан. Ооң килеңи, ажынып-хорадааны мурнукузунга бодаарга чоорту өжүп бадып чыткан. Сеткилинде ол дыка алгыжыксаан, ынчалза-даа сөс тыппаан, бажының иштинге хораданчыг, чүдек бак сөстөр дойлуп тывылза-даа, оларны эдеринден шуут-ла ыткан.

Сендеңмааның арны кызыл өрт. Долзаттың оожум хоюг карактары чүдөн артык сезинчиг болган. «Ынчаар тайбың көөрүнүң орнунга, аа-чаза сөглөп каапкан болза, бо кижиниң сеткилинге чиик-ле ыйнаан» — кылдыр бодап, Сендеңмаа Долзаттың аксындан кандыг сөстөр үнерин манап олурупкан. Шынап-ла Херел дыңнап орда, Айдыңны ада чогуң кожазы кадай-биле чугаалажып олура, коптарыпкан чери турган. Олар оолдун өөредилгеге кызымаан кайгап чугаалажып олурган болгай. Ону ол-бо деп бактап орбаан. Анаа-ла сөс кадында болган чүве-дир. Сукас деп сөс оглунуң сагыжынга хевээр таңмаланып артып каарын ол өйде хөөүүй каяа билген деп.

- Айдыңның черле идик-хевинге камныы база хөлчок тур. Бо оол дээрге идик садып бээр-ге, дораан тура теп алыр: та канчап барган төл ийик, угбам — деп, Сендеңмаа ынчан чугаалап орган.

- Аът болуру кулунундан, кижини болуру чажындан деп чон анаа эвес чугаалаан болдур ийин. Хамык ужур авазын-да-дыр. Чааскаан оглун ынчаар кижизидип алыр эр хей-дир. Адалыг оолдарның чамдыктары ойрук чок-ла болдур ийин. Оол уруг адазындан коргар дээри шын-дыр ийин, ындыг-даа болза коргудуушкун эки чүвеге кайын чедирер ийик. Очуржаптың оолдарын көрем, шупту сөлгү чок, үен-даян, чүгле аътка шаварынга өй. Улуг оглун, демги домзактай берген чүвезин, бижек тудар боорга, шуут-ла «Доктор» деп шолалап алган-дырлар - деп, кожазы чугаалаан.

- Сукас оол суму баштаар деп шаандагы улус ынча дээр-ле болгай. Айдың шаа барып, улуг эртемниг кижини болур

боор деп бодаар мен. Ам безин угаанныы аажок болгай. Мындаа чазын садыгга чараш шокар аржыылдар үнүп турду ийин. Кадайлар, кыс уруглар аажок ап турду. Оочурга турумда, бир-ле кижини тыртып тур, көөрүмге, Айдың дивес сен бе? «Чүл, Айдың?» деп айтырдым оң. «Аржыылдың өртээ каш-тыр, Сендең угбай?» дидир. «Чеди акша-дыр» дээримге, «авам ажылындан кежээ келир, акшаңар хөй болза, база бир аржыылдан ап алыр силер бе, угбай? Кежээ авам акшазын төлөп бээр» деп бо ийин. Хөөкүйнү чаптааш, садып бердим. Ол суг чувени көр даан. Бо оолдар болза, ону сагынмас ийин, угбам» — деп, Сендеңмаа ынчан Айдыңны мактап чугаалап орган.

Ам ынчап олурган бис ийин деп чугаалаарындан ол дидинмээн, анаа-ла агартынган чүве болу бээр деп ол боданган. Долзат Сендеңмааже хоюг карактары-биле көрүп олурган. Сендеңмаа хөөкүйнү чүм деп кончуур боор, ол оон ийи-үш хар улуг, ындыг-даа бол барык үе.

- Херелди часкай бербейн, анаа көгүдүп чугаалап көр, эжим. Кончуй бердин халак. Оолдар ам-даа эдержир, ам-даа кады өөренир болгай. Оолдар аразынга чүү-даа тургай, чүгле эжиниң «балыг черинге» моон соңгаар дегбезин. Чагып көр, ам-даа тенек чүвөлөр-дир ийин, угаан кирбээн - дээш, Долзат сандайдан оожум тургаш, буруузунган чүве дег, эжикче шала далаш базыпкан...

4

Долзат оглунуң бир дугаар акша ажылдап эккелгенин таан утпас. Ол хүн иешкилериң амыдырал-чуртталгазынга эң-не чырыткылыг, эң-не өөрүшкү-маңнайлыг хүннерниң бирээзи болган.

Айдың беш класс дооскан соонда, пионер лагери-даа барбаан. «Өөренип кедер идик-хевимни ажылдааш бодум садып алыр мен, авай» — деп оглунуң чугаалаанын Долзат бөгүнгө дээр эки сактып чоруур. Эң-не баштай кылдынган чүүлдер черле уттунмас болгай, а оглунуң амыдыралында болган чуулдерниң барык-ла көвей кезиин ие кижичурээниң ханызында шыгжап алган чоруур. Ол шыгжагны коптарар чүве болза, үрде болган чүүлдер безин бөгүн чаа болуп турар чүве дег, сагышка ол, олчаан чуруттунуп, шагда эрткен өөрүшкү, мунгаралды катап хайындырып-даа келир.

Баштайгы шалың. Оглунуң назынының иштинде бир-ле дугаар ажылдап эккелген акшалары. Айдың сиген кезилдезинге

ажылдааш, алдан акша эккелген. Он рубльдин, алды кызыл саазыннары. Оглунун дери ында сине берген-даа чүве дег, Долзат ону чыттап шаанга кирген. Оон хензиг хол- дарының адыштарын суйбап, чаагынга тудуп, оглунун чүрбээжин чыттап-чыттап, ол хая көрнү бергеш, ыглай каапкан.

- Чоп ыглаарың ол, авай?!-деп, Айдың элдепсинип айтырган.

- Өөрээш ынчаарым ол-дур ийин, оглум. Сээң акша ажылдап аптар апарганыңа амыраарым ол-дур ийин. Багай ажылчын чүвемни, авазын азырап шыдаптар апарган чүвемни. Эки кызып ажылда, оглум. Ажылгыр кижиге улус ынак боор чоор. Холдарың орууңу айты берген-дир, көр — деп, Долзат карааның чажын чодуп тура чугаалаан.

Баштайгы шалың. Оглу авазынга күш-ажылчы акшаларын эккеп берген. Ие кижиге ооң бүгү човалгазының кезик-чамдыын эгиткениниң бир херечизи ол эвес деппе. Ава кижиниң чаңгыс дүне ажаап хондурганын чандырыпкан ындыг төл чок дижир болгай, ынчалза-даа иелер ажы-төлүндөн кажан-даа боттарының шүүделин негевейн чораан. «Дүне-хүндүс, ырак-чоокка-даа оглум, кызым кандыг-ла кижичур-лур ирги азы оглум, кызым өске черде кыштын соогунда, чайның изиинде кандыг-ла чор ирги» деп оларның чүрээ саргып-ыстап чоруур.

Иелерниң чүрээ оолдарының эки кылган чүүлдеринден өөрүп хөглээр. Ол херекти хензиг, назы четпээн оглу кылган болза, ооң өөрүшкүзү чүден артык: ооң караанга оглу азарганчыг хензиг эвес, а мөге-шыырак, улуг-чаагай күштүг эр кылдыр көстүп-даа болур.

Хамык ужур акшада-даа эвес: оглунуң ажыл-биле холбажы бергенинде, амдыызында амыдыралдың кол үндезини — күш-ажыл деп чүвени Айдың чедир угаап билбезе-даа, ооң буянын, ажыын көрө бергени Долзатты чүден артык өөрткен.

Долзат оглунуң адыжының иштинге алдан акшаны камныы кончуг сала каапкан. Айдың элдепсинип, карактарын хере кергеш, авазының арнынче кайгап тура, дедир сунган.

- Ап ал, авай!

- Чок, оглум! Сээң ажылдап алган акшан-дыр. Ам садыгже бараал, костюм-чүвүр садып алыр сен. Ол-ла болгай, ынчаар ажылдаар.

- Оон-даа хөйнү ажылдап эккээр мен, авай. Мээң костюм-чүвүрм бар-ла болгай, авай. Мен сеңээ платье садып

бээр мен. Че, садыглаал, авай!-дээш, Айдың авазының холундан четкен...

Садыгда шоолуг-ла кижичок болган. Ийи-үш эзирик ашактар арага ээрежип турган. Садыгжы бербээн.

- Сезон өйүндө чүге эзирик силер. Көдээ Советтиң шиитпирин билбес эвес силер, сиген кезилдезиниң үезинде арага сатпас деп — деп, Лиза садыгжы кончуттунган.

- Сенден арага садып ишпээн бис. Хойтпак оглу ишкен бис — деп, сегел салды химиренген.

- Бис арага ижиптеривиске, совхозтуң сигени кестинмейн баар эвес — деп, өскези чугааланган.

- Даргалар боттары садып ижип турар-дыр ийин. Артындан киргеш, ап алыр болгайлар аан.

- Барыңар-барыңар!—дээш, Лиза садыгжы самбыңын алгаш дап бээрге, эрлер хейде арнын чажырып, ойда душкеннер.

-Чорбас бис. Арага албаан шаавыста үнмес бис.

- Халас алыр деп турган эвес.

- Өскениң акшазы-биле садыглап турган эвес.

Лиза садыгжы баарындак кырында салып каан телефоннуң даңазын көдүргөш, долгай берген.

- Кенден дарга бе? Экии! Садыгжы Лиза-дыр мен. Дадар-оол, Кешкен-оол суглар мында эзирик үеннеп туруп берди, дарга. Кээп керуңер! Үндурбейн турар че, дарга? Ындыг-дыр, билдине берди — дээш, даңзаны салып кааш, эжик аксынче базыптарга, эзирик эрлер баскылажы-баскылажы уне-ле халаан.

Лиза садыгжы улуг семис мага-бодун угбайн-угбайн, оларның соондан мешпеңнеди үне маңаан.

- Эй, эрлер! Туруңар!-деп, Лиза алгырган.- Эй, Дадар-оол, чүвүрүңде салыптың бе?

Эзирик эрлер кудумчуну куду хая көрнү-көрнү маңажып бады барган. Лиза кирип келген.

- Чаа коргуттум. Ол боор. Бо каш хүннерде ам бээр дек баш сукпастар. Мелегей чүвелерни. Сезон өйүндө даргалар чоп конторага олулар чүвел - деп, Лиза садыгжы хыы ханып чугааланган.— Че, иешкилер, чүнү алыр силер?.

Айдың авазынче керген. Долзат оглунче удур хүлүмзүрүп көргөш, садыгжыдан айтырган:

- 38 дугаарлыг костюм-чүвүр бар бе, Лиз?

- Чок-ла болгай. Чүвүр бар-ла.

- Ынчаарга ону алыр болган-дыр бис. Хөйлеңден база.Баарындак кырынга

Лиза чүвүр биле хөйлеңни чада салып берген. Долзат оглунга хемчээй тудуп көргүлээн: өй болгу дег болган.

- Санаптар сен бе?

—18 рубль 30 көпеек-тир. Оон ыңай чуну алыр силер?

Айдың авазынче база катап кңрген, авазы олче-даа көрүнмээн, идиктерже кайгап алгаш, турган.

-36 дугаарлыг кедадан.

- 4 рубль 60 кепеек.

- Санажып көрөм, оглум, че - деп, Долзат чугаалааш, Лиза садыгжының арнынче кергөш, уламчылаан.- Бо оолдуң ажылдап алган акшазы ышказыл.

- О берге эр-дир. Амыраан кижидир сен, Долзат. Оглуң бодунуң экинге хөйлең, будунга идик садып кедиптер апарган-дыр көрөм — дээш, Лиза Айдыңның сагыжын билген чүве дег мынча дээн:-Авазынга база бир чүведен садып бээр болгай. Бээр келем — дээш, садыгжы Айдыңны баарындак артынче кири бергөш, азып каан платьеелер чанынга чедире берген.

- Кашты кедер ийик сен, аал?- деп, Долзаттан айтырган, ол харыылаваан.- Чажырып бе? Чок, мен суур чонунуң кымның каш размерни кедерин билдир-дир мен ийин. 48-ти кедер ийик сен, чоп. Бо ак-көк платьени ап ал, Айдын!

Долзат хөрчүп, «Хоржок» дээн. Лиза тоор боор бе, база баарындак кырынга салып каан.

- Бо хөлүн эрттир өңгүр-дүр. Аныяк кыстар кедер платье-дир.

- Кырган кадайны але, мону. Дөө кара өңнүг платьеже туралап бе? Чок, амыр-дыр. Сенээ бербес бис. Сээң кедер платьең бо-дур, кызыжак — деп, Лиза баштактанган.— Шупту каттышкаш, дөртөн тос акта дөртөн үш көпеек- тир, Айдын!

- Четтирдвис, Лиз!- деп, Долзат чугаалаан.

- Меңээ эвес, оглуңга четтирдим де! Менде чуу боор. Чугле санаар, акша алыр кижидир мен...

«Эх, оглум, оглум! Чоп кончуг далажырың ол? Ам-даа бир чыл бар ышкажыл. Бичии манапкан болзунза аар. Өг- бүле тудары ындыг амыр эвес. Ооң харыысалгазын, ооң аар чүгүн ооргаңга чүктеп шыдаар ирги сен бе? Ынакшаан урууннун аажы-чаңын эки өөренип көрүп алдың бе ынчаш, оглум? Өгленирин шиитпирлеп алган болганыңда

эки-ле кыс турган-дыр ийин. Бүгү назынында хову ортузунда тей кырында чаңгыс терек дег ходугур чааскаан арткан аваңның салым-чолун катаптавас-ла боор сен. Кижии өөр- өнөр өзер. Шын шиитпир хүлээп алган-дыр сен. Келир үеде кадайыдга, ажы-төлүңгө чөлеңгииш, оорга болуп шыдаарыңны медресеп билгеш, ынчалдың бе, оглум. Ажылдавайн турар болгай сен. Өөренип турар. Тфу-тфу, артык чугаа үнө бербезин көр, оглум! Кадайынның талазындан аан, чамдык уруглар кончуг болдур ийин, мен ашкарып-хепкерип тур мен деп барбазын көр. Ындыг-даа болза, сээң Аратмааң кайын ынчап баар деп бодай-дыр мен. Мөзүлүг-ле уруг боор аа? Ындыг-ла болзун ам! Аас-кежиктиг болуп көр, оглум. Беке кижиниң амыдыралы дээш кажан кезээде харыысалган, хүлээлгөң бодап чор, ол ам сээң, аваң мени санавакса, чер кырында эң-не чоок кижидир. Эң-не чоок кижизиниң сеткилин кажан кезээде хомудатпас чоор, ам силер бүгү назыныңарда өөрүшкү-муңгаралды деңге үлежир апаар силер. Ону бодап чор, оглум.

Амыдырал оюнчук эвес болдур ийин. Ында кудургай, дөвүнчүктер-даа бар, ханы кооргал оңгарлар-даа бар. Хайым калчаа саарыглар-даа бар. Ону оваарып, чоннун чоон оруун оруктап, арага-дарыже хандывайн, улугну улуг деп, бичени биче деп чоруур кижии амыдыралдың бүгү-ле байлактарын, кежиктерин четтирер апаар.

Кысты айтырарда, чүү боор, оглум. Маңаа келгеш, бичии дыштанып алырыңарга, Аратмааның иезинче чорупкай бис аан. Бис ийи кадай ужур-чөвүн тыптар бис ыйнаан. Мен ышкаш чаңгыс кижии-ле-дир, хөөкүй. Ажырбас оң, ийи бодунар-ла боттарыдарга ханы ынак, бердинген болганыңарда, иелери бис дээш чуну канчаптар бис. Чүглө адыш часкап, өөрүп-амыраар боордан башка, силерни йөрээр боордан башка, силерге удур чүнү кылып шыдаар бис. Мен-не сээң аас-кежиингө моондак болбас мен. Бүгү назынымда чаңгыс сээң- не кежиини бодап, чалбарып олурар-дыр мен. Элдеп чуве, оглум. Сенден чагаа-медээ чиде бээрге, кожом ирейге чарын-даа салдыртыр кижии-дир мен. Чарынын хүн караанга туткаш, көрүп туруп бээрге, калбак чарын ирейге чүнү-ле сеглеп турар чуве ирги деп четтикпейн манаар-дыр мен, дөтпем. «Анаа оол-дур. Чүглө үе-шагы чедишпес. Өөренип турар кижии болгаш ындыг ыйнаан кызым» деп каар-дыр. Аарыг-аржык чок оол-дур дээрге, сеткилимде амыраарым кончуг ийин. Аваң дыка-ла хуурумак, бүдүүлүк апарган-дыр

бе, Айдыңым. Багай аваңны чемелей бербес-ле боор сен. Мынчаар-ла чурттап, ажылдап чоруур кижии-дир мен ийин, оглум. Эртенден кезээге чедир фермага куураңайнып хүнээр...» деп, Долзат Тес-Хемче уруг эдерип чоруткан оглун сактып, ооң-биле чанында чуве дег чугаалажып, боданып олурган.

Ажы-төлү-ле аас-кежиктиг, каң-кадык, четче-бүрүн чорза, ава кижиге оон ыңай чүү херегил? Ол назынының сөөлгү шагынга чедир-ле, чүрээниң сөөлгү согуунга чедир-ле ажы-төлүнүн дугайында бодалын угаанындан ыратпас.

Кажан ажы-төлүңгө айыыл-халап кыжанып, диргелип келзе, авалар, дээлдигенден болдарын камгалаан дагаа дег, хөрээ-биле дуй туруп-даа шыдаар. Аарыг оглунуң, кызының чанындан ыравайн, уйгу-чыдын чок чеже-даа үеге чедир олуруп шыдаар. Мага-боду ындыг-ла улуг чаагай эвес иелерниң оорга-мойнууда чер кырында амыдырал туттунуп турар. Харын-даа, эрте-бурунгу кижилерниң чугаалап турары дег, черни үш улуг балык ооргазында чүктеп алган чоруур деп турары дег, ава кижиниң холдары черни безин көдуруп алган турар ышкаш.

Амыдыралдың аар чүгүн өске бүгү өөрү авалар-биле бир деңге чүктеп чоруур ие кижии шынап-ла, Долзат.

Ынчан Айдың бир хар чаа-ла ажып турган. Ол хенертен аарый берген. Долзат оглун шуут оскунуп ал часкан. Суур эмчизи ийи өкпезинде дегдирген оол-дур дээн. Дүрген район төвү чедирбес болза хоржок апарган. Ооң кадында кудай өштүг чүве дег, чайык чаъстарын куткаш туруп берген, көвүрүглерни суг алгаш барган. Аргыжылга үзүлгөн. Район төвүнге чедир үжен ажыг километр. Ийи суурнуң аразында божаландыр хайнып, мөөрзэн дажыг суглар эриктеринден үнүп, аъттыг-чадаг кижилерниң, машина-балгаттың оруун үзе киргеш, чыдып алган.

Район төвүнге чедир үжен ажыг километр. Ынаар углаан орукту кызыл божа, үерлээн хемчигеш дуй чыдып алган. Долзат оглун чылыдыр чоорганга ораап алгаш, улгаткан хемниң ыяштарны дазылындан тура тыртып алгаш, кодгурадыр алгаш чоруп турар күштүг чалгыындан-даа кортпайн сүзүп кирипкен.

- Күжүр чонум! Албыстаан уругну соксадып көрүңер! Боду-даа, оглу-даа сугга баарлары ол-дур - деп, кырган- авазы эрик дургаар чүгүрүп, ол-бо кижиниң эдээнден туттунуп маңнап-ла турган.

- Сокса, дуңмам!

- Долзат, дедир эг!- дээн, улуг-биче кижилерниң алгы-кышкызын-даа тоовайн, Долзат оглун холунга өрү көдүрүп алгаш, саарыгланган суг дүвүнде даштарга тайып, база күштүг агымга ойтур шаптыра чазып, хатка эглиңнээн хаак дег, ол-бо талазынче тендиңейнип бар-ла чыткан. Долзатты бир кезек черге агым, дүк-хап чүве дег, алгаш бадып каан. Бодунуң күжүн шала бичии камнай аарак, агымга хөлүн эрттир удурланы бербейн, доораланы аарак базып олурган. Суг чоорту бел кежиин ажып, ам мырыңай мойнунга чеде берген, Долзаттын, чүрээ сиигейнип келген ышкаш болган соонда, холу хенертен суларап бадып, оглун сугже октап дүжүрүптер чыгыы кыннып келген. Ол эриннерин ызыртыныпкаш, бүгү күжүн чыыпкан. Үерлээн хем ону чедип алгаш, куду алзы алгаш бадып-ла каан. Долзат ындыы эрикти көрүп, базып-ла орган, анаа чедир он-он беш метр хире чер арткан. Чалгыгларга ол-бо октаткан чекпек кара талдын агбагар будуктары ооң тонундан барып ал часкан, өршээл болуп, ооң чаңы-биле, чээрби-үжен сантиметр хире черден кээп эрткен. Аңаа ылдыртынган болза, Долзат оглу-биле ат болур ийик, оларны будуктарга ораай шапкаш, та кайы озаң адаанче киир шааптар чүве — айыыл хензиг черден чайлаан. Баарында хокпаңнадыр бадып бар чыткан талды кере тыртып кааш, Долзат арны артында изиш дээн. Агымга селедип алгаш чораан боду ам кээп ол-бо талазынче оваарнып көргүлээн. Бир черге келгеш, ооң буттарының адаандан сугнуң кадыг дүвү чылып чоруй барган ышкаш болган соонда, ол караш-ла дээн. Кезек када, каш секунда иштинде суг кырында чүгле оглун көдүргөн холу көзүлгөн. Кырган-авазы ону көрүп кааш, черже кээп ушкан.

- Көстүп келди!

- Көстүп келди!

- Чоп көрүп турар чон боор! Концерт эвес!...- дээн, хыйланган үн дыңналган соонда, хемче бир аныяк эр шурай берген.

Долзат биче-ле болза суг тыртынмаан, мөгүдеп-девидевзэн-даа. Оглун өрү көдүрүп алгаш, кылаштап бар-ла чораан. Чалгыг ооң ооргазынче идип, эрикче үндүрүксээр хөңнү чок куду алзы алгаш бар-ла чыткан. Ол аразында улус кырган-авазын оңгарып апкан, кырган уруун хемче ол хевээр оглу-биле дүлнүп кире берген деп бодаан сагыжы-биле бажының дүктерин чулбарлап, кускуннагылаан:

- О салымымның багын! Кончуг согурну мени! Хамык ажы-төлүмнү хем-сугга дүжүрүп алган. Ооң орнунга мени

чүге салбас кудай ыйнаан бо! Кара каарган дег кончуг көшкүннү мени! Хамык ажы-төлүн хем-сугнун дою кылып алган!

- Долзат дириг-дир. Доо-ла ол эрикче үнүп бар чор, кырган - деп, бир аныяк оол кырганны бут кырынга тургузуп, Долзаттың уунче айтып чугаалаан.

- О, өршээ бурган! Ажы-телүмнүн шынап-ла сылдызы бар-дыр! Чаш төлүмнүү чырык көрүп чурттаар салымы чок турган болза, шагда-ла кады бады баар турдулар ыйнаан. Авыралдыг суг ээзи ээ көргени ол-дур, мээң ажы-төлүмнү. Өршээ, хайыракан!-деп, кырган-авазы дис кырынга олура дүшкеш, тейлегилээн.

Долзат үерлээн хем-биле хүрежип, ол-бо тендиңейнип чорааш, эрикче үне берген, каш элеңейндир баскаш, чоорганда оглун төжек кырынга салып кааш, олура душкен. Төжекке чөленип олура, ол шагзыргай карактары-биле хемче көрүп олурган. Үерлээн хем шынап-ла дывылаан аът-ла, ыяш-дашты коңгурадыр чүктеп алган, оларны хензиг чээргеннер дег ол-бо талазынче октап, хоогайндыр агып чыткан. Долзат калчаараан хемни чаа эскерип көрүп каан чуве дег, демин хемче сүзүп кире бергеш, кортпаан боду ам кээп сөөгү сиригейнип, корга берген. Ол аразында ооң соондан шурай берген аныяк эр шала кудулдур эштип үнүп келген. Ол - тракторист Кара-оол болган. Долзат ону-даа эскербээн, элеңейнип тургаш, идик-хевиниң суун дырыладыр чыраа аразынче басып кирип каан. Ажыт черге сы туттунуп алгаш үнүп келгеш, ол Кара-оолду эскерип каан. Кара-оол төжек чанында олурган.

Долзат чүнү-даа чугаалавайн, төжек кырында чыткан оглун алгаш, малгаштыг орук-биле район төвүнче углай басып каан. Кара-оол ооң-биле кожалаштыр бастырып олурган. Долзат карактарының уштары-биле олче кылчаш кылдыр көрүп каап чораан.

- Сен бо кай баарың ол?- деп, Долзат айтырган.

- Кожуун кирейн деп. Каям холуң шылаан боор. Оглуңну мен кезек күдүрейн - деп, Кара-оол чугаалаан.

Долзат чуве-даа ыттавайн оглун тутсуп берген. Хову чайык-чаъстарның соонда, улам ногаарарып, шиник кире берген. Агы-каңгының тааланчыг чыды думчукка кээп хоюп турган. Долзат биле Кара-оол малгаштыг орук-биле кылаштавайн, кыдыынче үнүп алгаш, кадыг черлеп бастырып бар чораан.

Ыржым-шыпшың-на чуве. Район төвүнүн барааны доо-ла

ынаар ногаан шынааның дүвүндө көстүп чытса-даа, аңаа чедир үжен эвес, үш муң километр ышкаш сагындырып, оруктуң төнмес деп чувези мырыңай кедерей берген. Долзат сактырга, олар дыка аяар, чылар-чылбас кылаштажып олурар ышкаш болган. Кара-оолдун холунда оглунуң арнынче ол харап көргөн: оглу тынмайн чыдар ышкаш болган соонда, ооң бажынга коргунчуг бодал дораан-на кире душкен.

- Кара-оол, доктаа!- деп, Долзаттың үнү сирилеш дээн.

Долзат оглунуң чаагын суйбаан, оозу шагжок көрүп келгеш, катап-ла караан шийипкен. Ол Кара-оолдун холундан оглун барык-ла ушта соп алгаш, шошкуй аарак чүгүрүпкен.

Район төвүнгө олар дүъш үезинде кылаштажып кирип келген. Эмчи оолду шинчип-көрүп тура, өй-шаанда келген-дир силер, бир хонук суг эрткенде келген болза, чок-даа болур чыгыы оол-дур дээн. Канчаар хинчектенип, кандыг моондакты эртип келгенин эмчи кайын билир ийик. Ол дугайын Долзат кымга-даа чугаалаваан.

Кежээликтей соңга караанга Кара-оол көстүп келген.

- Кандыг-дыр?

- Ам-даа салга хевээр-дир. Кажан чоруур сен?

- Даарта кайын чоруп шыдаар мен. Долзат, бээр бичии када үнүп келем?

Долзат дашкаар үнүп келген. Кара-оол идиинин бажынче көрүп алгаш, чугаа-даа чок турзала турган.

- Четтирдим, Кара-оол. Сагыш човааның дээш - деп, чугааны хөрлээледипкен.

- Мен силерге кээп турайын аа, Долзат? Мени оклады бербейн көр. Сеңээ ынак кижидир мен — дээш, Кара-оол шак дүшкен.

- Ажырбас, келбейн көр. Мени чоор сен, өске уруг-дарыы чок уруглар төнгөн эвес. Шагдала чугааладым чоп, Кара-оол. Сээң сагыш-сеткилицни үлежип шыдавас кижидир мен.

- Ынча дивейн көр. Амдыызында хөңнүң чок-даа болза, сөөлүндө чаңчыга-ла бээр сен ыйнаан. Эмчиден үнериң дораан олуржуп алыыл. Чаш оолга ада херек болгай.

- Өршээп көр, черле ынча дивейн көр. Сен эки кижидир сен, билир мен. Ынчалза-даа чүрөк хоржок-тур, Кара-оол. Хей-ле хинчектенме. Байырлыг - дээш, Долзат эмнелгеже кире берген...

Оглу сегий бергениниң соонда Долзат үерлээн хемче оглун тудуп алгаш, шургуп кире бергенин сактып келирге, шуут-ла сөөгү сирилээр болган. «Харын канчап дүже бербээн

улус боор бис. Безин чадаарда эштип билир эвес мен. Сугга дүшкен ада-иемниң соонче харын-даа чоруй барбаан-дыр бис. Чурттаар салымныг болганывыс ол-дур. Ол хире улуг ийи халапты—аарыгны, үерни шыдап эрткенде, мээң оглум шынап-ла эрниң эреси болур эвеспе. Улуг мерген угаанныглар шын-на сөглээн-дир: иениң чүрээнге, ынакшылынга эриин ажып хөөрээн далай суг-даа, калчаа араатаннар-даа быражып шыдавас, ооң оруунга таварышкан моондак бүрүзү аңаа доктар-моондак-даа болуп шыдавас. Калчаа далай кежер кежиин-даа боду айтып бээр, кадыр-каскак берт даг-даа чавызаш дээр. Иениң ынакшылындан күштүг чүве чырык чер кырында чүл? Чүү-даа чок. Аңаа чүү-даа деңнежип шыдавас» - деп, Долзат сураглыг чогаалчының чогаалын сактып олурган...

Оглунуң кежиин бодааш, Долзат бодунуң оруунуң аксынга таваржып келген кежиктерни каш-даа оюп эрткен. Ол Кара-оол-биле чаңгыс черге өг-буле тудуп олуржуп-даа ап болур турган. Чүгле чаңгыс хайлыг, оглунуң дугайында бодап сагыш аарынчыы-биле ооң угаан-медерелин дуй ап келген: «Шаа барып, оглумну Кара-оол өскелей берзе, канчаарыл?» Шак ол айтырыг Долзаттың сагыжындан черле үнмээн. Кара-оол дугайында бодай бээрге-ле, ооо саналынга чөпшээрэжиптер-дир деп шиитпир хүлээп ап чыдырда-ла, ол айтырыг дораан-на угаан-мээниң ханызындан аттыгып үнүп келир...

Кара-оол ол кыжын совхоз төвүнге трактор септеп кыштаан. Бүгү кыш дургузунда ол суурга чүгле ийи-үш катап көзүлгөн. Улустуң чугаазын алырга, ында бир уругда туруп алган сураглыг болган. Долзат баштай ынаар-даа сагыш салбаан, ынчалза-даа Кара-оолдуң адын дыңнааш-ла, чоорту сеткил-сагыжының ханызынга билдинмес дүвүрел, саймаарал артып каарын боду эскерип турар апарган. Сактырга ооң аас-кежиин бир-ле кижидир ыят чогу-биле көзүлдүр оорлап турар ышкаш болган. Бир удаа хайнып-хөлзээн сеткилдин тайлымы-биле, караңгы кышкы кежээ ол Кара-оолдуң ада-иезиниң бажыңының чанынга салып чеде берген. Долзат ынчан оларның

ыдының ээргизинден минни хонуп келген, бир эвес ыт ээрбээн азы шуут ол өйде аңаа турбаан суг болза, ол бажыңче чүнү-даа бодабайн, чүгө-даа торулбайн кире бээр турган ийик. Ону чүглө ыт билиндирипкен. «Бодуң шоруң. Чүү дижик сен! Ынаар барба!» - деп, Долзаттың хөрээниң иштинде бир-ле кижиге кончаан. «Аас-кежиинден ойталава! Деспе! Кара-оол - сээниң, өске кымны-даа

эвес! Ол бажыңда олур ышкажыл! Каш-ла базар кижиге-дир сен! Че, дурген! Чоп тур сен!» - деп, база бир кижинин үнү дыңналган ышкаш болган, харын-даа ооң ооргазындан идип турганзыг дег.

Ийи үннүң кайызын дыңнаарыл? «Кара-оол чеже катап ээрежип келчик, харын чүглө баарыңа үнгөп-сойбажык. А сен чоргаар, семис кас дег турдуң чоп! Кара-оол сени ам чүгө тоор чүвөл, ол бодунуң аксының кежиин тып алган-дыр. Ооң сорбуландыр экирип калган чүрээниң балыын катап чазарга болур бе! Сорбуландыр экирээн балыг экирээней экирээй-ле. Чоокка - шоот, ыракка - ыят болуп турбайн көр, Долзат! Оглуң ыглап чыдыр боор. Ынаар-ла барзыңза дээр-дир!» — деп, баштайгы үн шынгызы кончуг кулаанга уюкталган.

Долзат бажыңчы караңгы кудумчулап кылаштап чорупкан. Бажыңыңа келгеш, эриннерин эмчиңдип сордунуп удуп чыткан оглунуң чанынга ыыт-дааш чок чыдып алган. Ол кезе Долзат ооң сеткил-сагыжыңа ынакшыл, хуннээшкин деп сеткиишкиннерин төрүттүнүп, дамыр-ханының, аныяк мага-бодунуң эргелел-чассыдыгны негеп турарын эскерип билип кааш, хейде боду ыядып, сүдү соолбаан эмиглерин өске улус көрүп кааптар-даа чүе дег, чоорганны дораан-на хөрөөнчө дуй тыртып алган. Ол хеп-хенертен хайныгып келген сеткил-сагыштан адырлып ап, Кара-оол дугайында бодалдарны бажыңдан үндүр сывыртаптарын кызыдып чыткан. Угаан-бодал, мээ-медерелиннен шынныг шиитпир хүлээп алдым эвеспе деп билип чытса-даа, дөмөй-ле сагышка бир-ле билдинмес күштер аңаа удурланып турган.

Долзат каш айлар дургузунда шак-ла ынчаар ийи ангы сагыш-сеткилдин үскүлөжишкенин чүктөп эрттирген.

Кара-оол чайын өгленип алган. Ооң кудазынче Долзат база чалаткан турган, ынчалза-даа ол барбаан. Каш хонганда Кара-оол тракторунуң тергезинге фермага чарба сөөртүп эккелген. Чарбаны ооң-биле кады дүжүрер ужурга таварышкан. Терге кырынга олар чүнү-даа чугаалашпаан, чүглө чарба дүжүртүнгөн соонда, Кара-оол ыржымны үрепкен:

- Кудага чоп келбедин, Долзат?

- Оглум аарып турду -деп, Долзат арны кызып, мегелээр ужурга таварышкан.

- Эх, далажыпкан болдум бе? Чеди катап хемчээр чүвө дээн... Сени ынчан көрзүнеримге чок болдуң. Элдеп-ле чүвө өгленип турар хиремде, сени чоктаар. Алдын-кыс мээң карактарымның бир-ле кижини дилеп турарын эскерип

каан хевирлиг: «Кымны дилегзинип турарың ол?» - деп айтыржык. «Кончуг эжим келир ужурлуг чүвө. Хөөкүй озалдаан-дыр, азы бир-ле чүвөгө таварышкан боор» деп кагдым. «Багай-ла чүвө ыңай турзун!» - дээрге, «ыңдыг-ла болзун!» - деп каан-дыр мен. Та кажан-чежен сени уттуптар кижиге ийик-мен. Чок болза, моон өскээр көже-даа бээр чоор бе - деп, Кара-оол шала муңгаргай чугаалаан.

Долзат аңаа чүнү-даа ыттаваан, терге кырындан черже дүшкеш, хая-даа көрүнмейн, кара суг кыдыында бичии дөргүнек иштинче кылаштап кире бергеш, хадың дөзүңгө олуруп алгаш, дээрже кайгап, карактары кылаңайнып олурган. Ооң сагыжыңа чүү-даа кирбээн, Кара-оолдуң сөстери кулаанга ол-ла хевээр дыңналып турган: «Та кажан-чежен сени уттуптар кижиге ийик мен!»

«Оранның кужу, дуруяалар, кижилерге ынакшылдың бот-бодунга бердинишкиннің ёзулуг үлегер-чижээн көргүзүп чоруур силер. Силер ышкаш, дуруяаларның шынчызын бүгү чуртталгазының дүрүмү кылган кижилер эндерик, оларның ачызы-биле харын чер кырында амыдыралдың арыг- чаагайы туттунуп турар чадавас. Кара-оол багай эвес кижиге. Бистер аас-

кежиктиг болуп болур турган бис. Ол чугле мээң багым. Ам орайтаан-дыр. Өске кижиге човалаң халдадып чыткаш, чедип алган аас-кежикти кандыг аас-кежиим дээр боор. Өске кижиниң арнынче дүкпүрүпкеш, сагыш-сеткилин кээргел чокка балыглап кааш, канчап сагыш амыр чоруур боор. Ындыг аас-кежиктиң меңээ хензиг-даа ажыы чок.

Чаңгыс шак-даа иштинде өске кижиге херек эргелелди оорлап ажыглай шаап алыры - бужар чүве-дир. Ооң соонда

ооң арнын канчап көрүп шыдаар. Бо-ла бүгүнү соксадыр. Эрте дээрэ соксадыр. Хензиг-ле сула салдынар болза, ооң соонда бо-ла бүгү чаңчылче шилчий берип болур» - деп, Долзаттың угааны доюлдур бодай каапкан.

- Кара-оол! Мээң дугайымда бодалдарындан эрте дээрэ чарыл! Хей-ле бодуң хинчектени бээр сен. Сула салдынма. Кадайың уруг база шору киж ижи болчук. Ол сеңээ ынак-тыр. Херээжен кижиниң ынакшылы чүден артык чоор, ам ындыг- дыр сен. Оон ыңай анаа-ла дужа-келбиже база өгленип албаан-на болгай сен. Кадайың сеңээ аас-кежикти эккээр. Уруг-дарыглыг апаргаш, ынчан кадайыннын сенээ кайы-хире үнелиин-биле бээр сен.

Кара-оол улуг тынган, чүнү-даа ыыттаваан, чүгле папирозунуң ыжын хандыр-хандыр соруп, черже куду көрнүп алгаш олурган.

- Кара-оол! Сен эр киж ижи-дир сен, ынчаар хилинчектенме. Сеңээ берге болбазы-биле мен өскээр көже берип болур мен, Ынчан мени уттуптар сен. Черле боданып көр. Сээң моондан чүү-даа үнмес, кады чуртталга-даа тудуп шыдавас бис. Сеңээ ынак эвес киж ижи-дир мен. Оон ыңай ынакшыыр шаам эрткен кадай-дыр мен.

Кара-оол серт дээш тура халып келген. Долзаттың сөстөрүн ону шагар-оът дег ажыңнады шага шаапкан ышкаш болган.

Долзат, ол чүү деп турарың ол? Ынак-тыр сен ийин. Ынак. Билир мен. Ох, чуртталга, чүге-ле ындыг кадыг-ширин болганын ол!-дээш, Кара-оол хая-даа көрүнмейн базып чорупкан...

6

Элээн хонуктар эрткен соонда, Долзат фермадан кежээ чедип келгенде, ону ооң бажыңының эргининде Алдын-кыс манап олурган. Долзаттың чүрээ чым-сырт дээн, харын-даа ине-биле кадай шанчыпкан ышкаш сагындырган. Кара-оолдуң кадайының мурнунга актыг-шынныг-даа болза, оларның аразынга ам болур ужурлуг чугааны бодап келирге, сезинчи кончуг кыннып келген. Долзаттың чаактары изип хып тургулаан. Келген аалчыга бодунуң хөлээшкинин билдиртпес дээш хөлчөк кыскан, чүгле мендилешкеш, ооң чанынга эргин кырынга олуро душпейн, дораан-на бажыңның шоочазын

ажыдып, Алдын-кысты баштай эрттирпкеш, ооң соондан боду кирип келген. Алдын-кыс стол азыында турган сандайга боду барып олуруп алган.

Долзат электросуугуга шай чылды салып кааш, Алдын-кыстың дужунга столдуң бир ужунга барып олуруп алган. Комод кырында шак тикигейндир хап турган. Соңга шилинде сээктиң ыыгайндыр эткени дыңналган. Ыржым өрээлдиң шак ол ийи аялгазынга чылыткан шайның шыыгайнып: турары каттыжа берген. Долзат соңга караанче көрүп олурган. Ол черге бо-ла сандайга олурупкаш, кезенектен дашкаар кайгап олурар киж и. Анаа-ла кайгап олурар. Шай аартап олурар бо-ла. Ооң карактарына бо кежээ хөй-ле чурумалдар: кара сугнуң кежээки кызыл хуннуң херелдеринге шилдендир чайыннанып чыдары, сугнуң ол чарыында инек ай дээн, холдарын ооргазында чүктенипкен ашак киж и, ынаар ногаарарып көстүп турган алаак уунче базып бар чоруур аныяк оол, кыс — соңга өттүр көзүлгөн. Чуртталгазының иштинде бир дугаар

элдепсинип керген чүүлү — ногаан өң болган, ол бодап, эскерип олурарга, хүннүң чырыы безин ногаан болган. Элдеп-ле чүве чайын чырык безин ногаан болур, күзүн кандыг болурул - сарыг, а кыжын - ак, эрте чазын шала каралдыр болур-ла болгай деп бодап кааш, мынча назын назылааже ону канчап эскербейн чораанын Долзат элдепсинип бодап олурган.

Даштын амыдырал бодунуң шаанче «дугуйларын чууктап» чоруп турган. А мында өрээл иштинде ийи херээжен кижин удур-дедир көржүп олурар-даа болза, амыдырал чаң гыс черде доктаап турупканзыг кыннып келген. Ол аразында хөнекте чылыткан шай хайны берген. Долзат кел дивээн аалчызының баарына тавакка тараа, сметана салгаш:

- Шайлап көрүңерем, дуңмам!—дээш, шаажаңга шай куткаш сунган.

Изиг шайны аартап ишкенинин соонда-даа оларның аразына чугаа-даа орта болбаан. Алдын-кыс келген херээн уттуп алганы ол ийикпе, азы эгенип-ыятканы ол ийикпе, чүгле: холунда шагынче көрүп каап олурган.

- Кунчуг-бээңерниң кадыы кандыг-дыр, дуңмам?-деп, Долзат айтырган.

- Кара-оолдун авазының кадыы шала-ла багай ийин. Үргүлчү-ле бажымайлаар кырган-дыр. Кара-Суг аржаанына кирзимзе деп олурар ийин. Ынаар чедирер ирги бис бе -деп, Алдын-кыс аян салып кааш харыылаан.

- Бажы аарыыр кижилерге эки аржаан деп дыңнаан мен ийин. Аңаа кириптер болза, харын, хөөкүй сегиир болгай аан деп - деп, Долзат чугаалаан.

Оларның аразына чугаа ол-ла болган. Долзат Алдын- кыстың арнынче, ооң карактарынче көрүп олурарга, ында мунгаралдың, дүвүрелдинт им-демдээ илеси-биле көстүп турар болган. Ол хоюг кара карактар сөс чокка-ла: «Кара-оол биле араңарда болган чүүлдү билир мен. Кара-оол чүгле силерге ынак. Сен база-ла аңаа анаа эвес сен. Дүрген шиитпирилеп көрээли, сен азы мен. Удавас божуур кижин-дир мен. Мээң чүрээмниң адаанда тыптып келген хензиг кижигеш төрүттүнүп келгеш-ле ача деп чүве танывас болуру ол бе? Мээң төлүмнүн адазын оон чарбайн, оон хунаавайн көр. Оол ада чокта кандыг деп чүвени бодун билир-ле болгай сен. Мээң оруумну доора кешпейн көр» деп турганзыг болган.

«Кара-оол-биле аравыста чүү-даа болбаан, дуңмай. Мен ооң-биле кандыг-даа харылзаа кылбаан мен. Оглум божанымның соонда чаңгыс-даа шак эр кижин-биле сыртык кожа удуп көрбээн мен. Эртенгиниң шалыңы ышкаш көңгүс арыг чаагай мен, дуңмай. Силерниң аас-кежиңерни кайын таптай базар мен. Силерниң оруударга кайын доора чудук дег чыдып алыр мен. Менден биче-даа болза, мен ышкаш ие болур херээжен кижин-дир сен, меңээ бүзүрө. Менде сиилең аажы-чаң чок. Кара-оолга силерниң өгленир ырак мурнуңарда-ла, ойталаан кижин мен. Кара-оол сеңээ амдыызында шоолуг ынак эвес-даа болза, ооң ёзулуг ынакшылы сеңээ ыяапла чедип келир, Алдын-кыс. Ол ынакшыл, силерниң төлүңер дамчыштыр чедип келир. Аңаа бүзүрө, оон аңгыда бодундан база дыка хамааржыр. Оозун херээжен кижин билир сен, ону сеңээ мен өөредир эвес мен. Кара-оолга ынак-тыр сен, далашпа, изигленме. Ёзулуг аас-кежиң көөр сен»- деп, Долзат шайлап олурган Алдын-кысче карак уштап көрүп олура, ынчаар иштинде боданып олурган. Ол кажан-на чугаалап үнүп келир ирги деп маназа-даа, Алдын-кыс чүнү-даа ыттаваан.

- Буруулуг болдум, угбай. Силерниң даараныр машинаңарны дыка эки даараар деп дыңнаан кижин мен. Кезек ачыладып кеер силер бе?- деп, Алдын-кыс айтырган.

Алдын-кыстың машина дээш келбээнин Долзат билип турган. Кара-оолдун кадайының угаанныына иштинде ол бүдүү адаарга, олче бедик чоргаарал, хүндүткел-биле көрүп олурган. Өске херээжен болза, үш-үдүрүм баар-ла болгай,

ол-бо бак сеглеп дорамчылаарындан эрткеш, баштан сирбектеп, теп-шанчып, тос чузун элдеп аажызын көргүскеш туруп бээр. Алдын-кыста ындыг аажы-чаң чок болганы, ооң ыядычалы, ооң сеткилиниң арыг-чаагайын Долзаттың сеткил-сагыжын чүден артык хөлзедипкен. Мындыг кижини билбейн-даа хомудадыры, мындыг кижиге хензиг-даа эпчок чүүл кылыры улуг хурум-дур деп, ол бодап олурган. Алдын-кыстың мурнунга хардан арыг, актыг болза-даа, эвээш- биче-даа болза буруулуг кижиге ышкыш-тыр мен» - дээн бодал ооң бажынга хенертен кире хонуп келген.

- Адак-бышкаан аартап бар чыдар кижиге аар машинаны канчап көдүрер сен. Мен аппаратчып берейн, дуңмай -дээш, Долзат олудундан тургаш, аптара кырында салып каан машинаны көдүрүп алгаш, эжикче басыпкан...

7

Кара-оолдар ам дыка аас-кежиктиг, эп-найыралдыг чурттап чоруур. Алдын-кыс баштайгы оглунуң соонда дөрт кыс божаан. Ол өг-бүлениң шаажан аяк ышкыш буступ кагбаанында, харын-даа «тиглени» безин бербээнинде чүглө Алдын-кыстың буянныг сеткили, ооң оожум томаанныг, чүвениң эчизинге чедир бодап билир шынары кол черни ээлээн дээрзин бөгүн Долзат Араптановна бодап-сактып олурган. Оон бээр каш чыл эрткенил? Он бе, он беш бе?-оозун ол уктап, тодаргайлап санаваан.

Долзат Араптановнаның оглу даарта бодунуң душтуун эдиртип кээр. Ооң шагдан манаан аас-кежиин уруглары эккээри черле чайлаш чок. Оглунуң душтуу Аратмаада Алдын-кыстың эң-не эки шынарлары бар дээрзин Долзат Араптановна ие кижиниң сеткил-сагыжы-биле даап бодап олурган.

Уруглары кээрге, ёзулуг байырлал кылыр деп Долзат шиитпирлеп алган. Оларны хүлээп алырынга ол бодунуң шаа-биле шору белеткенген: бажынын чаңгыс кезээ-ле чугайлай шаап алган. Ам даарта чүглө даайы сугдан хой чедип алыры арткан.

Даштыкы эжикти кижиге соктаан. «Чаа!» деп четтикпейн чыдырда-ла, ферма эргелекчизи Чудур акый кирип келген. Сеткил-сагыжын долган өөрүшкүнү солуй хенертен Долзатты билдинмес дүвүрээзин бүргей ап келген. Ооң ажаап турар хаваннары-биле бир-ле чүве болганы ол-дур деп ол дораан бодай шаап каан. Чудур акый сандайга олура душкеш, херээн хозалдыр чөдүргүлээш, хавактыг чайгы бөргүн

ууштай туткулаан. Долзат аякка шай куткаш, сунуп чыда:

- Онза-солун чуу туруп тур, акый?- деп айтырган.

-Биеэ хевээр ийин. Бистиң фермавыска сиген нормазы берип каан. Маадыр-оол биле Сотпа ашак өрү көжээ баарында сиген кескенден бээр беш хире хона бердилер. Дем кезээ Сотпаның оглу Хураган кээп чорду ийин. Сигенни элээн кескен улус-тур. Бөлүп сарааттаары арткан. Шөлээде кижиге болгай сен. Улузувустуң эвээжин билбес эвес сен, барзыңза чүл? Даарта бөлүп сарааттавас болза, хайыраан сиген ат болгай. Бодуң билбес эвес сен, черле ойталавайн көр, Долзат - деп, Чудур дилээн.

-Даарта оглум кыс эдиртип эккээр деп турар чүве-дир, акый. Канчаар кижиге боор мен. Ол-ла элдеп-тир.

- Кезээ аразы ырак эвес. Ийи кижиниң кескен сигени шуут угдунмас болур эвес. Улуг дүъш четпес - дөгериштер бис. Барзыңза эки боор, Деңзел аараан болдур ийин. Чечеккейге бертен шөлээ берипкен кижиге мен, ол ам соңгузу хүн келир, кожуун баткан кижиге-дир. Демги кадай база баар, сээң-биле үжелээ улус-тур бис.

- Че, ам канчаар. Баар болуп-тур мен ийин. Каш шакта чеде бээр мен?- деп, Долзат айтырган.

- Чеди шакта кечип кел. Четтирдим көрөм. Буруудатпа, Долзат. Айдың угаанныг эр болбазыкпе. Ооң шилип алган кызы оон база-ла дудак чок болзун!

- Ындыг-ла болзун!- деп, Долзат Чудурнуң йөрээлинге улажып каан...

Эртен даң бажында туруп келгеш, Долзат чем кылып ишкеш, бажыңының иштин кылайтыр чуп үндүрүпкөн. Бичежек кара барбага быжырган дагаа чуургалары, чартык хлеб, сметана, сүт суп алган. Стол хааржаандан саазын, демир-үжүк уштуп алгаш, оглу-кеннинге чагаажыгаш бижип каан:

«Айдың! Аратмаа! Мени буруудатпайн көрүңер, уругларым! Мен ферманың сигенин бөлчүп чоруй бардым. Айдың, дүлгүүрнүн чыдар черин билир болгай сен. Мен келгижем-че чедир бажыңга боттарыңар олурар болган-дыр силер. Мен орайтавайн чедип келир мен.

Аваңар».

Долзат сиген шөлүндөн дыка орай келген. Суурнуң бажыңнарының оттары өшкүлээн. Чүгле ынаар суур адаанда алаак кыдыында бажыңнарның ыттарының ээрип турары

дыңналыр - оларны бодавыже, агаарлап кылашташкан, дүннүң карангызын уткаан аныктар-ла хөлзеткен боор. Долзат бажыңының хериминиң чанынга чедип келгеш, узун сандайга барып олурар алган. Ырак оруктан келген оглу, кенниниң уйгузунга шаптыктап, эжик-хаалга ажыдып, дааш-шимээн үндүреринден сезингеш бажынче кирбээн.

Ыржым-на чүве, чүгле дээрниң сылдыстарының карактары чивеңнежир, ынаар кудумчу артында кара сугнуң саарыының шаалаажы, суг ол чарыында өртеп каан аъттың былгырары дыңналыр. Долзат дээрниң сылдыстарынче көрүп олурган. Даң баштап, буга шазында даайының аалынче баргаш келбес болза, кайын боор, оларның оглунга хойну аътка үңгертп алгаш кечип кээрин бодап олура, Долзат соганайны берген. Ол бажыңче кирбейн, чадырже базыпкан. Чадырның эжиин аяр ажыткаш, хевин-даа ужулбайн, манзалардан оглунуң кылып каан орнунче чыдыпкан.

Даң агарып келгенде, Долзат оттуп келген. Дашкаар үнүп кээрге, эртенги сериин олче бодунуң шыксыг тыныжын үрүп келген. Бижикиг-Хаяның сиртинден ыраккы даглар артындан ам-даа хөөреп үнмээн хуннүң хаяазы дээрниң кыдыын кызыдыр өң киир чаапкан турган. Херим иштиниң көгүнүң кырында шалың суглары мөңгүн суглары дег мөндүңейнчип олургулаан. Долзат соңга караанга аяр кылаштап чеде бергеш, көзенекти бакылап көргүлээн. Дерде орунда оглу биле кенни удуп чытканнар. Аратмаа Айдыңның хөрээнде бажын салыпкан, эриннерин билдиртир-билдиртпес шимчедип чыткан. Эртенги даң хаяазында кижиге болганчок-ла эки дүштер дүжеттинер боор ийин деп, Долзат боданган. Ооң арнынга эрги хүлүмзүрүг ойнап келген, чечек шокарлыг чуга аржылыын эде суйбааш, ол өөрүшкүлүү аажок соңга караандан кудумчуже базып чорупкан.

Даайының аалынга үр-даа болбайн, одарже хойну үндүрбээнде чедип келген. Даштын чадагай кажaa чанында өдекте чыткылаан хойлар аразында күүйү Күзеңмаа кадай кылаштап турган.

- Мындыг эрте чүү-ле кижиге боор деп бодадым. Сен ышкакжыл сен? Даң баштап канчап чорууруң ол?- деп, күүйү айтырган.

Уруглар чедип келди. Оларга изиг хан чиртир чоор бе дээш, күүй - деп, Долзат харыылаан.

- Че, өгже кирээли. Бо ашак аъттар бөлүп чоруй барды. Алаакта хонганнар боор - дээш, Күнзеңмаа өгже базыпкан.

Өгже кирип келгеннер. Чүък баарында өгнүң оглу Артыш-оол удуп чыткан. Долзат эрткеш, аптара баарынга олуруп алган.

- Эки тур силер бе, күүй?

- Эки чувең кайда боор. Аарып тур ышкакжым чүл, уруг. Чедерге эмнедир бодаан кижиги мен. Хайлыг путёвка деп чүве чок болган ышкакжыл. Дүүн бо ашак совхоз төвү чоктап чорду. Суурда турар улустар боттары үлежип аппаар чүве ышкакжыл, уруг. Уруглар кажан келгени ол?

- Дүүн келгеннер-дир. Мен бодум ферма сигени кылышкаш, орай келдим. Боттары-биле көржүп чугаалашпадым-даа - деп, Долзат чугаалаш, уламчылаан. - Чоокта чаа Эртине дарга меңээ Чедерже путёвка сыгап турбады бе! Ыя аразында канчапканнары ол?

-Па-а! Чиктииңни але, уруг. Көржүп чугаалашпадым деп чүңүл? Каяа хонган кижиги сен?—деп, Күнзеңмаа элдеп-синип айтырган.

-Орай келгеш, уругларны оттуруптар боор мен дээш чадырга-ла хондум. Кууйум, черле чиктиг кижиги ийин - деп, Долзат, хары-ылаан.

- Аттыг уруг-дур сен ийин. Мынчага чедир өг чок чоруур. Харын ам чеже апарды, Долзат?

- Өг-өг деп алган. Кырган кадай кижиги ашак бодаар харык кайда чувел. Дөртөн шагда ашкан болбазыкпе.

- Ой, уруг. Куруг чугаа-биле сени тоттуруп олуруп бердим — дээш, үлгүүрдөн ийи аяк уштуп эккелген: - Суугу иштинде изиг хүл кырында хөнекти уштуп керем, Долзат.

Долзат хөнекти уштуп салып турар аразында күүйү өреме-чөкпек, далган-тараа салыпкан. Иелээ кезек када шайлап, ыйт чок олурганнар.

- Ол силерниң хаваннарыңар сиден база чиир болган чүве-дир аа, Долзат. Чоп, сиден чивес, чарба, далган-тараа чиир чүвелер болчук. Ооң чыдынга та канчап шыдажып турар кижиги ийик сен — деп, Күнзеңмаа чугааланган.

- Сиден кайын чиир ийик. Анаа сиден нормазын бригада, ферма бүрүзүңге онаап турар чүве-дир ийин. Биске он беш тонна деп турдулар. Ам-даа бешти кылыры арткан.

- Планыңар дөггерер деп барган ышкакжыл силер. Бо ашак күзүн хүлээлге ап тура, улуг аас эдип, он беш тонна сиденни бодум белеткеп алыр мен деп каапкан кижиги-дир. Сиген-ширбииш орта үнмээн кааң багай чылда та канчаар адашкылар. Бо алаакта бир аяң аштап алган бис деп турар

ийин болар. Шыдаплаттарлар боор. Айдың база дузалашсын көрем.

- Дузалашпайн канчаар. Бис ам үш кижиги-дир бис. Мен шөлээде болгай мен.

- Шөлээде че. Амыр кижиги-дир сен, аа, уруг. Бис чоп шөлээ деп чүве билбес улус бис. Кыш-чай чок бо-ла-дыр бис. Кино-концерт, телевизор дээр чүве чок. Ол телевизор деп чувени

кыштагга туттувус. «Херек чок чүве-дир, ажыл- даа кылдыртпас» — дээш даайың суурда бо кымыйга садыпчык, кым ийик ол оолдуң ады, Бадылар күдээзи аан, орус аттыг оол аан.

- Аа, Андриян бе?

- Ийе-ийе. Бо ашак чоп чиде берди. Эй, оол, тур. Удуп чыдар боор ийикпе, хой үндүрер өй база келген-дир - деп, оглун Күнзеңмаа оттурган.

Артыш-оол чаңгыс аңдарылгаш, оттуп келген. Карактарын чода туткулааш, Долзат-биле мендилешкен.

- Айдын келди бе, угбай?

- Ийе, чедип келди.

- Кадайын эдертип келген-дир бе?

- Ийе, эдертип келген-дир. Сен дег болур боор бе. Бүгү назынында кара чааскаан чурттаар дээн оол ыйнаан бо. Мынчага чедир кадай тыппас - деп, Күнзеңмаа чугаага киржип, оглун чемелей берген.

- Ынчап баар сен ийин, авай. Кадай-кадай деп алган. Күзүн чолаачыга өөренир кижидир мен. Машина муна берзимзе, кадай кай баарыл ол, кузов долдур олуртуп алгаш, эккелгей мен аан. Ынчан шилип тургай бис аан, авай - деп, Артыш-оол баштактанмышаан дашкаар үне берген.

Күнзеңмаа оглунуң соонче көргөш, улуг тынган. Узун сөөскөн даңазыңга таакпы тиге шаап алгаш, ону шыйыладыр сора берген. Таакпызын төндүр тырткаш, хүлүн суугу баарында довуракка кактапкаш, даңза-хавын орун адаанче киир каап каан.

- Мындыг оол-дур бо. Шеригден келге-ле ийи чыл болду. Мынчага чедир таныш-даа чок. Элдеп амытан ийин. Шеригде оолдан чагаа сөөлгү үеде дыка үр болгаш кээр апарды. Ол Агбаан деп черде барык дайын болуп турар эвес чүве бе, уруг. Оглум-биле чүү-ле болур ирги дээш коргар-дыр мен. Бо ашак дүште чок-тур, чаугыс сээү оглуу ында эвес, хөй-хөй иелерниң оолдары бар чүве-дир. Бистиң шериглер ол дээрбечилерге удур демисешпейн турар, ук чурттуң шериглери тулчуп турар чүве-ле-дир дээр-дир. Бо оолдан

айтырарга, тудуг-суур кылып, школа, эмнелге тудуп турар улус-тур дээр болган. Ындыг-ла болза, эки-дир ийин. Бажың-балгат тударындан, балды-суге тудуп алгаш, чудук чонарындан эки чүве кайда боор. Харын буянныг херекте барган-дыр оглум деп бодап олурумза-даа, сестип олурар- дыр мен - деп, Күнзеңмаа чугаалаан.

- Мен база ынчаар дыңнаан мен. Солуннардан номчуурга ам ында тайбыңчаан чүве чоржук. Ол душман дээр дээрбечилерге көгүттүрген кижилер ок-боозун октап, шынныг орукче кирип эгелээн деп бижээн болур чорду - деп, Долзат чугаалаан.

- Кижилер черле чүге бот-боттарын өлуржур чүве ыйнаан. Ол дайын деп ччувеничн халавын бо мелегей-мугулай кадай кижиде безин билип орда, ол америктиң чазар-чагыргазында олурар кижилер та чүге бодавас чүве. Ол атом деп чүве мырыңай халаптыг чүве дээр болчук. Кырган ирейлерниң Шамбыла дайыны деп биезде чугаалап турар чүвези-биле дөмей чүве эвеспе аан ол. Шуут кургаг чер артпас чүве-дир. Алгай кадайлыг, ажы-төлдүг-ле кижилер чүве ыйнаан. Кижиде мелегей, кижиде угаанныг чүве чок чүве- дир. Көрбес сен бе, өлүм чепсээн кайы-хире

сайзырадып кылып эккелген-дир - деп, Күнзеңмаа чугаалап олургаш, оон уламчылаан. - Дайын черле болбас-ла боор аа, уруг?

- Болбас, күүй! Болбас. Чер-черде кижиге бүрүзү тайбың дээш туржуп турар болганда, болбас.

- Ындыг-ла болзун харын, уруг. Бо ашак чоп чиде берди, барып барааннап көрейин дээш, Күнзеңмаа уне берген,

Даштын аъттар даваннары дагжаан. Долзат эжикти чырта ажыткаш, көре берген. Кажаян чанында баглаашта даайы аъттан дүжүп чыткан.

- Чоп кончуг үр болдуң? Өгдө Долзат келди. Уруглары ап четкен-дир - деп, Күнзеңмааның чугаазы дыңналган.

Баштай Долзаттың даайы Коңгар, ооң соондан күүйү Күнзеңмаа, оларның оглу Артыш-оол сүрүштүр киргилеп келген. Өгнүң ээлери эрткеш, орун баарыңа барып олуруп алганнар.

- Айдың уруг эдертип эккелген мындыг ышкакыл але, чээн?

- Ийе.

- Хой-ла ыйнаан. Хойларың көвүдеп турар болдур ийин, Долзат. Совхоз улузу күрүне хой-биле кады хуу малыңар кадарып турар силер деп бистиң малчыннарывыстың кулаан

коңгалап туруп берген болдур ийин. Оларның сагыжы хуу мал совхозтуң сигенин, чарбазын чип турар деп бо-ла болгай. Оларга база сиген-ширбиишти аңгы кезип аар-ла чуве-дир, а өске улус та канчап турар чуве - деп, Коңгар чугаалаан.

- Малчыннарның хуу малын аңгы үскеш, бир кижиге тускай кадартыр деп-даа чуве тып алган турарлар эвекпе. Чүнү дыңнадың суурда кижиге, Долзат?- деп, Күнзеңмаа чугаага ушкашкан.

- Ындыг чуве-даа дыңнавадым.

- Ынчап каар болза, улус ат болбас чуве бе? Каш чүвезин өске кижиге кадартып кааш, чүнү бодап олурар боор. Ынчап барза, ам канчаар ийи аңгы кадарар ыйнаан. Бо адашкылар совхоз хойун, а мен боттуң чүвезин карактаар мен ыйнаан. Бир-ле чуве тып алган турарлар болгай — деп, Күнзеңмаа чугаалаан.

- Аъттар бөлүп чорааш, сиген база көрүп чордум. Кезер өйү келген-дир. Соңгузу хун Айдыңны чорудуптар сен ыйнаан, чээн. Кадырны канчаар тударын кайын уткан эр деп ол. Шагда сиген кезери аажок кижиге болгай - деп, Коңгар чугаалаан. - Хойну кажан алыр сен?

- Артыш барып чедирип берзе, кандыгыл? Демги оол хой өзөп билир эвес.

- Ынчалзын харын. Акы-чаавазыңа өзөп бербейин, кымга хой өзөп бээр чувел. Ижин-хырын аштап, сып турда, кандыг-даа кадайлардан дудак чок кижиге болдур ийин — деп, Күнзеңмаа чугаалааш, уламчылаан.— Мээң мунар Чааш-Доруумга үңгерип албас ийикпе. Че, оглуң-биле кады хойдан тудуңар. Дүш келди ышкакыл. Хүн хөөрээр деп барды.

Адашкылар үне бергеннер. Долзат далажы берген. Күүйү-биле дашкаар үнүп келгеннер, адашкылар бир ак хавактыг кара хойну баглай шаап алган болганнар.

- Даай, мен барып баштай кеже берейн. Артыш чемненип алгаш, кежип келир ыйнаан.
- Чоп далажыр сен, чээн?
- Далашпайн канчаар, өөнгө хонмаан кижидир. Хи-хи- хи - деп, Күнзеңмаа каттырган.
- Өөнгө хонмаан... Ам каяа чораан кижидир чүвөл?
- Орайга чедир сигенге ажилдааш, бодунуң чадырынга хонган кижидир ийин.
- Ынча дизиңзе. Кадай кижидир эртип, ырзаңнаан - деп, Коңгар кадайын кончуп каан.- Далаш болзуңза ынчал даан, чээн.

Долзат суурже углай басыпкан. Эртенгиниң хүнү ам-на даглар ажилдыр хөөрөп үнүп келген. Суур дөң кырында дыка чараш чаагай көстүп турган, ол хадың-терек холушкан алаактың ортузунда чапты берген чыткан. Суур ногаан кавай иштинде чүвө дег көзүлгөн.

Ногаан кавай! Шынап-ла Долзаттың бажыңга кирген шак бо деңнелге дыка шулуксуг болган. Дөң кырынга эртенги сырынга арын-бажын кактырып тура, Долзат хенертен шүлүкчү болган болзумза, шынап-ла ынчаар бижип каар турган-дыр мен ийин деп боданган. Ол аразында оглунуң шүлүк бижиптерин сакты хонуп келгеш, аалыңга чеде бергеш, бо бодалын ыяап-ла чугаалаар деп шиитпирлеп алган.

Долзаттың бодалы-биле кижилер, улуг-даа, биче-даа хамаан чокка, дөгере ногаан кавайга чайгадып өзүп келген. Бүгү амыдыралының дургузунда арга-алаактың чараш-каазын көрүп, бойдус-биле кады-ла хевир кирип чоруур болгу дег.

Чок, ногаан кавайда чыдар, анаа ааттынып чоруур-даа болза, кижилер терээн чериниң ногаан будуктары ышкажыл. Ногаан будуктар - амыдыралдың мөңгө ногаан будуктары. Долзаттың амыдырал-чуртталгазы оглу-кенниниң чуртталгазынче шилчээш, оон уламчылап, оларның ажы-төлүн дамчып, салгалдан салгалче төнчү чокка уламчылап чоруй баар ышкажыл. Шынап-ла амыдыралдың мөңгези - ында чүвө эвеспе аан. «Эх, сырынналып канчаарым ол? Аныяк чалыы, ашакка барып турар кызыл чаактыг кызыжак эвес мен» деп, Долзат хайныгып келген сеткил-сагыжын ожур базарын кызыткан. Ынчалза-даа оглу дээш өөрүшкү-маңнай оон сагыш-сеткилин хөмө ап келген, ону чавырган херээ бар бе?

Долзат ногаан кавайның аразындан бодунуң бажыңын дилегзинген, ол көзулбээн, ооң соонда бодунуң ажилдап турар фермазының чүгүнче көрүнгөн. Алаак кыдыында хаван фермазының кажааларының бирээзиниң крышазындан ыш аразындан кызыл чалбыштың оттары кезүлгөн. Долзаттың чүрээ палт дээн, артында-ла балдыры ырбаш дээн. Чулчургайы шашкылап келген. «Өрт!» - дээн коргунчуг бодал ооң бажын дораан-на иштей дола берген. Долзат кудургайны куду маңнап бадыпкан.

Ол фермага ындыг дурген маңнап чедип келгенин боду безин билбейн калган. Кажаа иштинде хаваннарнын алгы-кышкызы кулакка уюкталдыр кыпсынчыды дыңналып келген.

Боданмайн-даа кажаа иштинче кире халаан. Маадыр-оол биле ферма эргелекчизи Чудур клеткалардан хаваннарны дашкаар үндүр деп турган. Хаваннар оттан коргуп, эжиктен дедир сырлыр болган.

- Чудур акый, Маадыр-оол, силер эжикче чыгай ай деңнер. Мен арткан хаваннарны клеткадан үндүрүп турайн - дээш, Долзат төрүүр хаваннар клеткаларын ажыда берген.

Хаваннар ам-на эжикче үер суу дег аттыга-ла берген. Бот-боттарын баскылашпышаан, алгы-кышкы-биле ыш аразы-биле дашкаар үне салчып эгелээн. Ыш аразынга Долзаттың тыныжы бачыдап, карактары ажып, шокаранайнып келген. Сөөлгү клеткадан «Муся» деп шолалыг хаван шуут- ла үнмейн, шөйлүгеш чыдыпкан. Муся төрүүр хаваннарның эң-не шыыраа, эң-не хөй төрүүр, бир төрүүүрде он дөрт, он алды чедир төрүптер. Долзат хаванның ооргазынче часкагылаан, оозу мүн-не улуг иштин ууп чадай-чадай туруп келген, оон Долзат Мусяны эжикче чыгай сүрерге, аары кончуг чиңге коридорлап маңнап ыңай болган. От дылын кызаңнадып, шуут-ла кажаа иштинче кирип келген, кургаг клетка; ыяштары саржаг дег дызырткайны берген. Кажааның улуг эжиин от шуут хеме ап келген, ам эжик орнунда шуут-ла Кызыл чалбыыш турупкан.

Кажаа ишти ам шуут көзүлбестээн - Долзаттың тыныжы кыскалап келген. Ооргазын от өрттендир чий берген, ону-даа өжүр кагар чай алынмайн, ол өө тынмышаан, кызыл чалбыыштың аразынче сөөлгү күжүн чыгаш, кире-ле халаан. Долзаттың караанга сөөлгү катап чырык кылаш дээш, бүгү чер-өртемчей караңгы дүнче шилчий хона берген. Чалбыыш от ооң платъезин, бүгү мага-бодун хөме ап келген. Долзаттың угааны шуут чанмаан, ооң сагыжынга мында чоокта агып чыдар кара суг кире дүшкен. Ол ооң уунче бүгү мага-боду кызыл чалбыыш апарган халып-ла каан. Ооң соондан кочалда суг туткан Чудур чүгүрүп олурган, чоокшулап келгеш, Долзаттың кырынче сугну чажыпкан. Долзат маңнап чоруй кээп ушкан. Маадыр-оол ону костюму-биле көвей тудупкан...

Ол аразында суурдан хөй кижини маңнажып келген. Кажаа таваанга чедир өрттенип калган. Чаңгыс-даа хаван хораваан. А Долзатты район эмнелгезинче ол-ла дораан бадыра барган. Ол чаңгыс-даа сөс чугаалавайн, орукка оглу, кеннинин холунга медедел кирер туржук, ол-ла хевээр оңгарылбайн барган...

Чурттаарын күзезиңзе

Тос-тостуң соогунда доштуң чарлып чоруй баары дег, чер тигленмишаан улуг кооргал оңгар болуп, буступ кирип эгелээн ышкаш сагындырган соонда, кырган кызыл дыттың дөзүндө чыткан кижини ооң чер кырынче дамырланып үнүп келген дазылдарындан бар-ла шаа-биле аспактандыр туттуна каапкан...

Эзим коргунчуу аажок хоогайындыр шимээргей берген. Чүс-чүс харлыг дыттар аары кончуг хооргал тамы иштинче кыр-кырынче чажырт кылдыр дүжүп тургулаан болгаш оларның каккылашкан уннарының даажы мырыңай талыгыр кашпал дүвүндө чүве дег чаңгыланып тургулаан... Чыткан кижини имиргей карактарын шагжок ажыдып, дазылдан халбактанып алган чытпышаан. Ооң сагыжынга аргалыг сыннар хем дүвүнче октаан даштар дег тамыже караш кыннып дүжүп-ле турган.

Чер-дээрнин төнчүзү бо эвес ыйнаан... Кижинин сирбектенип алган дазылдары херлип-көстүп эгелээн, ооң чыткан чери база-ла тигленип, ийи чарлып чоруй барган, ооң буттары халаш кырган соонда, солагай холу салдына берген. Оң хол салдынар болза — хамык хорум-даштың кырынче чыңчырылдыр кээп дүжер, ынчалза-даа кижини эриннерин ызыртына каапкаш, салдынган холун өрү сунувуткан.

Чер-дээр силгиленип-ле турган. Арга-даш улуг тамы иштинче чуглуп кирип-ле турган...

Кызыл дыт дөзүндө чыткан кижинин миннип келген. Эзим ишти караңгылаан. Чүглө ыяштар баштарында ойнаан хаттың хоолаан даажы, ынаар хем кежилдир бөрүлөргө улу жары дыңналыр болган. Хаваандан сызылган борбак-борбак соок дерлерни адыжы-биле шагжок чотпушаан, ковайып олураарын кызыткан, ынчалза-даа холдары ооң мага-бодун угбайн барган. База-ла чыда дүшкөн, ол-бо талазынче сезиг-биле көргүлээш, чыткан черинин хол чедер хире черлерин суйбагылаан — чарлып чоруй баргылаан черлер чок болган. Чыткан кижинин улуг тынган. Аьдындан пат боорунда бо дыттын дөзүнгө дүшкенин мелдүк-калдык сагынган. Ол дүжерде мүн-не угааны алдаваан, аьдының узун-дынын оң холунга ораай тудуп алгаш, чыдыпканын база билер. Ынчалза-даа аьды ооң чоогунда чок болган.

Хем ол чарында бөрүлөр чииртими кончуг улужуп-ла турган. Аьды бодавыже олардан хойгаш, ыдып берген хевирлиг.

Дыт дөзүндө кижинин бажын туттуна каапкаш, ишкертинип ыглай берген, соонда кезек болганда ооң бажы бош чүве дег халаш диген. Ол холдарын суна каапкаш, шөйлү берген, хол-будундан хүлүп каан чүве дег, ол-бо аңдааштанып чыткан, ооң аларарып бар чораан карактарына дыттарның чокпак баштарының аразындан ырак дээр хиндинден өскүссүргей чаңгыс сылдыстың соок караа шона дүшкөн. Шөйлүлгөн кижинин холдары база катап чер дырбаан — дазылдардан сирбектени каапкан.

Чер-чери-биле база катап ойлуп, дештип эгелээн. Ыяш-дажы катый-хаара коргунчуг дааш-динмидин үндүрүп, кара тамыже дүлнүп эгелээн. Билдинмес күштен тын овучулаан чер былдай дүжүп, тырыккыландыр бөөлдөнип эгелээн. Дазылдан халбактанган кижинин чаргаш чурук дег киискидир хадып турган. Экизи көргөн, ооң холдары демир кыскаштар-биле дөмей, халбактанган дазылдарындан салдынмаан. Холдар салдынган болза, кончуг кара тамының дүвүнчө сыыңайндыр дүжүп кире бээр ийик. «Чер-дээр бо хире ойлуп дүжүп турда, бо октаргайга деңнээрге, дыргак каразы дег хензиг кижинин тынныг артып каап турарын бодаарга, бо хүннүг өртемчейинин кырында бурган деп улуг хуулгаазынның бары-ла ол-дур ийин» деп, кижинин солагай холу-биле хаваан суйбавышаан, ханы тамы иштинче караш кылдыр кире бербезин бодап, оң холу-биле дазылдан так халбактанып алган чыткан, сактырга ооң дыргактары, диис дыргаа дег, шуут кадалып киргилей берген ышкаш болган.

Чер база-ла дывылап, мөггөн эмдик аьт дег, силгиленип эгелей берген. Ам шуут чоон дыттар безин, каткан бүрүлөр дег, агаарга эстеп хадып эгелээн. Кижинин халбактанган дазылындан черле холдарын салбаан, кырган дыттың агбагар будуктары-биле катый-хаара ужугуп эгелээн. Чүрек сиилээр. Куду алзы тамы улуг аксын бар шаа-биле аазадып алган карарып көзүлгөн. Кезек бөөлдөнип чоруй, дазылдан сирбектенген кижинин, шылбадан окталып ужуккан сай дажы дег, сыыгайндыр аттыга берген соонда, дүвү көзүлбес тамының аксынга келген. Дедир өрү чүткүүрүн кызытса-даа, ооң буттарындан бир-ле узун холдуг чүве ону куду алзы киир шеле сопкан. Кончуг ногаан хөлбегер шыктың ортузунда тос-таңма дег тавактарлыг дыка улуг деңзинин баарына мет кээп дүшкөн. Сөөк-даяан суйбанган: шуптузу бүдүн болган.

Кайда келгенин аайын тыппаан. Ногаан шыктың бажында тозан хамаан чок тос чүс-даа аьт долганып четпес,

чайынналган алдын хоолайлыг доккулчак ак улуг өргээ бедип турган. Өрү алзы көөрге, кылаш дээр ай-даа, кызаш дээр хүн-даа чок болган, ол хирезинде бо ногаан шынааның чырык деп чүвези аажок. Демги кижинин бо кандыг аайлыг чоор деп көрүп оарга, ногаан шынааны алдын хоолайның чайыны чырыдып турар болган.

Долгандыр элеш-даа дээр чүве чок. Ээн-не чүве, чүглө сизген бажы бичии сырынга билдирер-билдирбес чайганып турар. Оон аңгы черле дириг чүвениү ома-соргаа-даа чок.

- Чүү деп черил? Кымнар барыл?- деп, чер дүвүндө ногаан шынааже окталып кээп дүшкөн кижинин бар-ла күжүн чыгдынып алгырган.

Кым-даа харыы бербээн. Оон кижиги туруп келгеш, ак өргээже углай базыптар дээрге, агаарга дүктүг холдар көстүп келгеш, оон ийи эктин сы базып, олурту идипкен. Чүрээ чарлып каг часкан.

- Кайда мен?

Харыы сураг.

- Өлүр-даа болза, дирлир-даа болза, кайда келгеним билип алыын. Кайда мен? Харыыла, Дүктүг-Холдуг!-деп алгырган.

- Келир черинде келген-дир сен. Алдыы оранның ачылыг-буянның, шынның-каралыг Эрлик-Ловуң хаанның кээрин мана. Дываажан азы та Шамбылаже баар кижиги сен, оозун! тодарадып-доктаадыр болгай. Чоп кончуг эшкедээр сен. Дөмей-ле кайы-бирээзинче чоруур-ла сен ыйнаан - деп, агаардан көзүлбес кижиниң көргүрээш үнү дыңналган...

Дазылдан сирбектенип туттунуп алган кижиги аңдаштанып чыткан. Ооң буттары сугже халайып кире берген ыяш будуу дег ыңай-бээр шапкыланып чыткылаан. Даң агарып, арга ишти чоорту көстүп олурган. Дембээрээн кижиниң карарып када берген эриннери пат боорунда шимчегилээн. Карактары имирертир ажыдыпкан. Ону долгандыр хүрээлей тургулапкан ыяштар ооң караанга бүлүртүң көзүлгүлээн, оларның адыр-мидир будуктары шиш баштыг чыдалар кылдыр ооң сагыжынга чуруттунган.

Ону хүрээлей тургулапкан ыяштарны ол ооң тынын үзер дээш келген аг-шериг кылдыр үнүп-кирип турар угааны-биле бодай каапкаш, буттарын хөрээнче дыгдындыр, арнын чажыра аарак көкпейтир чыдыпкаш, кажан-на чүс-чүс шиштер ону шиштеп келир ирги дигензиг, манааш чыдыпкан. Ооң

хонган дыдының кырындан бир-ле чүве сылдыр-салдыр дааш үндүрүпкениниң соонда, ооң бажын бир-ле чүве улдай шаапкан - сыйлып баткан кургаг будук ооң бажынга дээпкени ол.

- Авай!- деп, көкпейе берген чыткан кижиги алгыра каапкаш, дембээрелче дүлнүп кире берген.

...Чер-дээр катап-ла чыжырткайндыр ойлуп дүжүп эгелээн, ынчалза-даа ооң дааш-динмиди мурнукузу дег эвес долган - элээн ырактан шала дүлейзимээр чаңгы дыңналып кээп тургулаан.

- Чүл, оглум?- дизе-ле, ооң авазы улуг деңзиниң баарынга көстүп келген. - Кайы-хире аарышкылдыр уштуң, оглум?- дээш, оон мага-бодун арган холдарының када берген адыштары-биле суйбагылаан.

Авазының холдары бодунуң буянның чылыын ам-даа салбаан, ооң чаагынга дээрге, эргим чассыы кедергей ышкаш сагындырган. Авазы ооң өгбегер бажын бодунуң хөрээнге чыпшыр тудуп, ишкирнигип ыглап олурган.

- Аал-чуртче дедир чандынмас, орук-чирик чок черже келген кижидир сен. Сени аайлыг чагыважык мен бе, чоннун эдээн баспайн чор деп. Ам аваң сеңээ дуза-даа кадып шыдапас. Бо улуг тавактарлыг деңзини көрүп тур сен ыйнаан. Маңаа келген кижиниң чырык өртемчейге кылган ак, кара чүүлдерин деңзилээр болгай. Кайыже чая бээр болдур - ол кижиниң баар оруу тодараар. А сээң дываажанче баар орууң хааглыг. Шамбыла оранынче баар кижидир сен, аңаа бүгү назынында чер кырынга дириг чүве бүрүзүнге чедирген хинчээңни бодун көөр-дур сен, оглум. Ам сеңээ дузалап шыдапас мен. Алдыы оранга келгеш-даа, амыр-чыргал көрбейн чор мен.

- «Довурак хире ак даг дег караны базар» деп чугаалаан ышкажык сен, авай. Сакты-дыр сен бе, он харлыымда Үстүү-Чайлагга арга иштинге дузакка туттунган хензиг эзириктиң тынын алган болгай мен. Ол-даа болза, буянның херекти кылган-дыр мен. Мээң кылган бүгү үүлгедиглеримни чаңгыс ол агартып болур ышкажыл!- деп, оглу авазыңга бодунуң идегелин сөглээн.

-Чазып тур сен, оглум. Ооң соонда сээң кылган херектериң сээң чашкы шаанда арыг чүрээңни хан, каргыш, чат-биле бүргей шыпкан болдур ийин. Ол дээрге, эрткен үе-дир. Кижиниң кылган херектерин ооң бөгүнгү амыдыралы-биле

холбаар чүве болбазыкпа. Эрги алдар-биле чурттап болбас, ол хеп ышкаш элеп каар чоор. Мана, бодуң көре бээр сен ынчаш маңаа Эрлик-Хаан сээң хинчек халдаткан кижилериң, мал-маганың-биле сени нүүртештирер эвес бе. Мен сеңээ дуза болбас мен. Сени шагда-ла каргаан мен. Ынчалза-даа ава "Кижиниң чүрээнге оглунуң эки-бак үүлези чаңгыланып чоруур боор-дур. Каяа-даа чорза, аваның чүрээ амыр-дыш көрбес. Ооң чүрээ саргып, ыстап, ыглап чоруур. Сен бодунуң уулгедиглериң-биле күжүр аваңны чүрээң өттүр адып каан сен. Эң баштай канчаар балыглааныңны сактып көр даан, оглум. Мен ам чоруптайн, бодуң таптыг сагын. Чүнү- даа арттырба!— дээш, авазы хенертен көстүп келгени дег чиде хона берген.

Авазының турган черинде чүгле ак шад туруп калган". Оглу олче холун сунган: бус черже сиңнигип кире берген. Чер-дээр чыжырткайнып-ла турган. Оон хенертен дааш-шимээн чиде хона берген. Чыткан кижиниң чаагын куду карак чаштары, бүрүден дүшкен шалың дег мөндүңейндир сиген кырынче бадып турган. Хүннүң эртенги чидиг херелдери ооң чаагын шона дээптерге, чыткан кижиди эриннерин шагжок шимчеткилээн, оон карактары ажадып келгеш, чылчырыктан өскээр көрнү берген. Кошкап, суларап калган холдары-биле иттинип турарын кызыткан, бичии ковайып олургаш, катап черже кээп ушкан. Холдарын чада сунупкаш, кезек дыш ап алгаш, дөрт-даяктап өңдейип келгеш, чанында кырган дытче үңгеп каан. Дыттың унунга чеде бергеш, чаа кылаштап өөренип чоруур чаш оол дег, атпаңайнып холдарын суна каапкаш, авазының эдээнден туттунган чүве дег, оң холу-биле дыттың чөвүрээлиг унундан даянмышан, шуут-ла чоон кызыл ыяшты куспактай каапкан.

Дыттан куспактанып алгаш, тендирип тура, кижиди аартап келген бажың арай боорда, ол-бо талазынче шимчеткилээн. Бажың угбас чаш уруг дег, ол бажының чайылган талазынче кээп ужал часкан, ынчалза-даа ооң холдары мүн-не быжыг болган. Дыттан чеже куспактанып алгаш турар, үңгеп-союп, ырбаалап-даа чорааш, ажык аяңче, бо шыргай иштинден үнмээже хоржок-

тур деп боданмышаан, кижиге холдарын дыттан салбайн, чоорту куду алзы аяар кулбуруп бадыпкан. Холдары черге дээптерге, ам-на чаш уругулаштыр дөрт-даяктап уңгеп чоруп каан.

Чүглө угаан-на чидирбес!-деп, үңгээн кижиниң бодунга сөглээр сөзү ол болган.

Ынча дээниниң соонда, хол-будунуң шыңган эъттери база дагын дыңзыгып, куш-деңгели ону катап эргип келген ышкаш сагындырарга, кижиге бут кырынга шала ытпайтыр туруп келген... «Бо эзимден үнүп алза-ла ажырбас. Кара-Дыт ужунда Калдар-оолдуң аалынга чедип алза, ажырбас. А ооң соонда бо хайлыг оорну черле соксатпааже хоржок-тур. Шуут-ла эрликтиң он сес изиг-соок тамызының аксынга четкеш, чүглө тынныг үндүм. Кайда-чүдө шагда безин келген, авам безин мени каргыш-чатка кирип турары ол-дур. Өршээ, хайыракан! Бургаи-теңгер чок деп чорааным, бары-ла ол-дур. Оон башка бо кара эзим иштинге сөөгүм салгай мен. Дүрген-не, шынааже! Кижилерже! Кижилерже, кижилерже!..» деп боданы каапкаш, кижиге буттарын көдүрүп, бир-ийи баскылаан.

Чер-дээр шуут ыйлагар куйга_дег, чиндиңнээр, кижиге ол-бо талазынче тендирип чоруй, холдарын ийи талазынче чалгыннаштыр чада сунупкаш, чиңге көвүрүг кырлаан чүве дет, кээп ушпазын бодап атпаңнадыр ийи-бир база каапкан. Буттарда улуг аар чудуктар баглап каан чүве дег аары кедергей, баш база-ла өрү көдүртүмөс моюнда моң кедирип каан чүве дег болган.

Кижиниң карактары сизген аразында чыткан кургаг будукту эскерип каан. Балдырларын ырбаңнатпышаан ол черде чыткан будукту арай деп көдүрүп алгаш, ону чөлөндир даянмышаан ырбаалап чоруп каан. Күжү төнүп, карактары бүлүртүңней шырыңмаланып кел чыдарын харыксыраан кижиге билип чорза-даа, эриннерин так ызырныпкаш, шынааже, кижилерже элейтип бар чораан.

Ынчалза-даа ол кижиге чырык шынааже, кижилерже орук анаа шагда-ла хаглы бергенин билбээн, ынаар ону четтикпейн манап турар авазы-даа, кадайы-даа, эрге-чассыг ажы-төлү-даа чок, чүглө Бедик-Элдин баарында шыргай чыраалар аразында чүкк машиназын чажыра тургузуп алган Балдаң биле Каржаң-оол дааш кедеп манап турар. Ол черге Калга-оол аъттар сывырып келир болган. Чорук чогуваан. Чылгыже чагдап чадап каан, чылгы баштыңы аскыр аъттарны аал коданынче сывырып алгаш чоруй барган. Чылгының даваннарынын, даажындан аалдың ыт-кужу дойлуп унген соонда, Калга-оолдуң уунче ийи удаа дүүрге чазылган.

Сын кырынга үнө халдып келгеш, караңгы дүннү өттүр куду алзы дыңнааланган. Чүглө аядының шаалыктаан хөрээ-думчуу

эдерден аңгыда чүү-даа дыңналбаан. Ооргазында бир-ле чылыг чүве дагап келген. Холунуң ишти-биле суйбаан, өл болган, ооргазы шуут көс-биле изидир чиртип турган дег. Чүвүрүнүң кармаанындан сереңги уштуп алгаш, кыпсып көргүлээн: адыжының ишти хан. «Дириг кижиге боо этсип адып турар кулугурлар боор. Чуу мен мен, кокай мен бе?! Черле керуп турзун, бо аалдын, коданының таваан карарткаш амыраар мен. Сен утканда, мен сагынганда болгай аан, Кежер-оол! Кырым сынар, сени кезетпээн шаамда, шатта өлгөн адамның куу бажының сөөгүн хемирер мен!» — деп, диштерин ызыртынып химиренгилээш, карактары карангылаш дээн соонда, эзер кырынга шөйүлдүр чыдыпкан...

Бир миннип кээрге, караңгы дүмбей эзим иштинче аяды ону кирип келген болган. Бедик кара дыттың чанынга аядындан пат боорунда дүшкеш, узун-дынны оң холунга ораай туткаш, дыт дөзүнчө калбаш кээп ушканын ам кээп медегерел кирип, агбагар будукту чөлөндир даянып туруп алган Калга-оол тендиңейнип, сактып турган.

Дүрген-не, кижилерже!.. Бо кара эзимни эртип алза, Кара-Дыт ужу ырак эвес. Аңаа үнгеп-союп-даа болза чедө бээр. Ооң соонда ажырбас. Чүглө кижилерже чоокшулаар! Кижилерже! Шынааже!..

Калга-оол базып ыңай боорун кыскан. Ынчалза-даа чер оон буттарының адаандан ырадыр шимчеп чоруп каан... Калга-оол калбаш кээп ушкан...

Калга-оол сигенден так сирбектенип алгаш чыткан. Белден куду шуут билинмес, харын мырыңай үзе шаап каан чүве дег. Угааны бирде кирип, бирде үнүп турган.

- Авай!— деп, дембээреп алгырган.

- О-ой, оглум!— деп, авазының үнү шаң-туман өттүр ыракта дыңналза-даа, чогул боду көзулбээн.

- Кайнаар чашты бээр кижиге боор сен, авай?- деп, Калга-оолдун эриннери шимчегилээн.

- Ам саадавас, оглум. Үр-даа болбас. Эрлик өргээзинден моорлап үнүп келди. Удавас, оглум — деп гавазының үнү ону чазамыктаан чүве дег, дыңналган соонда, демги-ле калбак ногаан шык, тос-таңма дег тавактарлыг улуг деңзи көстүп келген.

...Баштарында буга-деге мыйызы бе дээрге, оон-даа улуг мыйыстыг, мүн-не кижилерге дөмөй, коргунчуг чүвөлөр деңзиниң ындыы талазынга бүгү чүгүндөн алдынналып турар

хөлчөк бедик ширээни тургуза шаапкаш, чес хаайларын кылаңнатпышаан, шиш чыдаларын буттарының аразынга өрү көрүндүр тудуп алгаш, ширээниң ол-бо талазынга чыскаалдыр тургулапкан. Дээр диңмиреп, ширээ кыры кызаш дээн соонда, ыш-туман бүргей ап келген. Шаң-бус чоорту арлып бар чорда көөргө, ширээ кырында алдын оваадай бөрт кеткен, хеви-даа, сегел салы-даа - шулу боду ак, узун арган ирей кижиге саадап олурган. Ооң карактары кижиниинден шала-ла өске болган: ол ногаан карактарны көөргө, оттуг чүве ышкаш, хып тургулаан. Ширээниң чаактарында кежир салгылапкан холдары кедергей узун болгаш дыргактары артында-ла кандан бүткен ышкаш сагындырган.

- Ат-шолаң кайызыл, оол?— деп, Эрлик-Хаан Калга-оолдун айтырган.

- Монгуш Калга-оол.

- Бээр боже, деңзи баарынче чоокшулап туруп ал - деп, хаан чарлык болган.

Калга-оол, кадай шаапкан өргөн дег, шимчеш дивейн турган. Эрлик ногаан карактарын чидидир көргөш, деңзиже түрлүү кончуг имней каапкан. Ынчалза-даа Калга-оолдун буттары шимчеш дивейн, чүгле балдырлары ырбаш дигилээн. Эриннери чөлбеңейнип, дискек караанга олуро дүшкөш, хаанче донгаңайнып чалбаргылаан:

- О, күчүтөн Эрлик-Ловуң-Хаан! Тыным овучулап квр. Бээр кээр-даа дивээн кижиге-дир мен. Бистиң ортаа оранга улуг хат-шуурган болуп, чер-чери-биле ойлуп-дужуп турда, хай-халаптың уржуундан силерниң алдыы оранче кулбурап бады келген кижиге-дир мен. Ачы-буянныг болуп көрүңер, мени аал-оранымче аъткарып көрүңер!

- Монгуш Калга-оол! Бистиң орандан ортаа оранче кым-даа дедир чанып көрбээн чүве болгай. Ам харын сени кайыже аъткарып тодарадып доктаадыр апаар-дыр — дээш, холдарын часкай кааптарга, Эрлик-Хаанның ийи талазындан артыш ышкаш ногаан оъттар салгылапкан хола тавактар туткулаан, боттарынын кыс им-демдээн мөлдүк-калдык чажыртыгган барык-ла чанагаш, чес хаайлыг уруглар үнө чүгүржүп келген.

Калга-оолдун чүрээ шуут-ла доктаап турупкан ышкаш болган, ооң чаагын куду чаштары борбак-борбак черже дүжүп турза-турза, хензиг хөөлбек болуп турупкан. Оон ол бодунуң эът

думчуун туттунган: мурнуку дег чымчак кегжир думчук кайда боор, дөзүндөн эгелээш, демир-дес дег кадып, бажы артында-ла кускун хаайы дег ыргая берген болган...

- Авай-ай! - деп, алгыра каапкаш, Калга-оол карактарын ажыдып, суларап бар чыдар салаалары-биле думчуун туду каапкан, ооң холунга бодунуң ёзулуг эът думчуу туттунган...

Калга-оол ишкирниге берген. Бели хевээр билинмес, оортуланчак, чуве дег, болган. Кырында кара-ногаан эзим ооң човулаңын-даа тоор хөңнү чок чуксуг тыныжын үндүр тынып каап, куштарның элдеп-эзин хөй уннуг хөгжүмүн дыңнап, байырлал шинчи кире берген турган. Калга-оол үнүп- кирип турар шокар угааны-биле бодунуң чөгенчиг байдалын билип, сигенден сирбектенипкеш, чаш уруггулаштыр ыглап «бадырыпкан...

Кыштын соогунда, чайның чаъс-чайыын, дүннүң карангызында чаглак , аал-оран, төрөөн иези болуп келген эзими ам анаа өзү кара соңгу ие кылдыр көзүлтен. Бо эзимге ол та чеже чылгыны, та чеже инекти чажырып келген чуве, ону чүгле эзим-биле Калга-оол билірлер. Чылыг дөжек болуп чораан чиңгис безин аңаа кадыг сай-даштары дег сагындырып келгени ол-дур. «Эх, бо сынның кокпаларын аай-дедир аар-бээр ийлерже чеже мал сүрдүнгөн чуве. Хөйну-ле садып-саарып, мал хүлээп алып черге хөйну-ле дужаап келген бол-дур бис ийин» - деп, Калга-оол Балдаң биле Каржаң-оолду бодап чыткан.- «Ам ындыг чуве болбас. Мени улуска туттурган деп бодааш, дезиптер силер. Мээң ачым-биле байып алганыңарны-даа кайын бодаар силер, моон сонгаар мал оорладыр кижиге тывылбас ол-ла кончуг-дур - деп, оода чадаарда халактаар иргилер бе?».

Калга-оолдун байдалы чүгээртөөн тудум, ооң карактары чырып кел чораан, харын-даа медресиниң иштинде улустар аразынче үңгеп-союп-даа болза, чеде бээр идегелдин отчугажы хып чоруп олурган. Улуска-ла дужа берзе, ажырбас. Чаңыс-даа кижиге таваржы берзе ажырбас, ол дөмөй-ле ээ көрнүп дузалаар, эмчи-домчуга чедире бээр, чааскаан анаа дуза көргүзүп шыдавас-даа болза, дөмөй-ле веке кижилерни эккээр, чернин черинге черле кагбас. Ынчангаш орукче үнер, бо кара эзимден чоннун чоон оруунче союп үнер, чүгле харык-шинекти чидирип болбас. Сөөлгү күшке чедир кызыдар, баштан кемдеп керегээр кижиге мен деп бодалды ырадыр сывыртап чорудар. Мээ-медреселге, угаанга чүгле каң-кадык сен деп бодалды арттырар, оон башка шынаа, кижилер дугайында

бодал анаа-ла бир уйгу-дүшке кирген бүттүнмес күзелдерге дөмөй болур.

Кижилерге чедир алдан километр. Аңаа чедир үңгеп-соярынга Калга-оолга кайы-хире үе-шак, каш дүн-хүн негеттинерил? Ол айтырынга харыыны кым-даа, ооң боду-даа берип шыдавас. Калга-оол өңдейип турарын кызыткан. Чанында турган дыттың дөзүнче үңгеп чоруй баргаш, ол ооң унундан куспактаныпкан, холдарын так кылдыр туттунгаш турарын шенээн. Хүрээ элээн көдүрлүп чоруй, ооргазы аарышкылы кончуг чым-сырт дээр соонда, Калга-оол човууртай каапкан. Салаалар суларап, холдар салдыныптары билек-ле, ол шоодай ышакаш, дыт дөзүнче шөлүрт кылдыр кээп ушкан. Карактарының ужунга ыяштар аразындан дээр ойбунундан бакылап турган хүн каш-каш кезектерге көрүнчүк дег буступ чаштай берген ышакаш болган соонда, хамык чуве дүмбөй караңгыже дүлнүп кире берген...

Тос-таңма дег ийи улуг тавактарлыг деңзиниң чанында бедик ширээде Эрлик-Хаан саадап олурган.

- Монгуш Калга-оол, оң талакы тавакче кирип олуруп ал!—деп, хаан чарлык болган соонда, дүктүг хол көзүлгөш, чада кээп салыптарга, Калга-оол тавакче үнүп каан.

Хөй-ле мал-маган, аң-араатан дурзулуг, ынчалза-даа кижиге мага-боттуг чүвөлөрже хая көрнүп көргөн: авазының барааны көзүлбээн. Калга-оол чаданың сөөлгү тепкиижинге тура дүшкөш, тавактың эриинден туттуна каапкаш, авазын кыйгырган. Авазының үнү хөй чүвөлөрнүн аразындан шала багайтыр кээп дыңналган:

- Кортпа, оглум. Мацаа келген кижилерниң эртер оруу- дур. Черге сээң канчаар бодуңну ап чорааныңны шылгап көөрү ол-дур. Оон хөөкүй аваң мен безин чайлаваан мен. Дыңнап тур сен бе?— дээн соонда демир илчирбелер даажы дыңналган.— Багай аваң безин буттарымның сиирлериң кезилдир демир илчирбе сөөртүр салымга четкеним ол-дур. Кортпа!

Калга-оол тавак иштинге кирип олуруп алырга-ла, бир талакы куруг тавак өрү көдүрлүп үнүп каар орта, ооң олурган тавааның дүвү шыкка калбартыр чыдыпкан.

- Кылган үүлөн дыка-ла берге-дир!-деп, Эрлик-Хаан чугаалааш, уламчылаан.- Сээң олурган таваан - кара херектер таваа-дыр. Ак херектерни хөйүнү кылган болзуңза, кара тавак өрү шаар астынып үнө бээр ийик - дээш, хаан

ара-албатызын эргилдир көргүлээш, чугаалаан.— Мону доо ол сарыг дытка барып кинчилеп каңар. Силерниң араңардан чаңгыс-даа бол чүве кээргеп эртер болза, ынчан моон херээн бир янзы көөр апаар. Бир эвес чаңгыс кижиге дег дөгереңер ооң арнынче дүкпүрүп, каргап эртер болза, хайнып турар изиг тамыже кири каар апаар. Аңаа ооң бүгү сөөгү эстип хайныр ужурлуг.

Калга-оолдуң сөөгү сириңейни берген, сактырга-ла бүгү мага-боду аңгы-аңгы кезектерге чүс аайы-биле адырлып чоруй барган ышкаш болган. Эрликтин ол-бо талазында турган чыдалыг, чес хаайлыг шериглериниң аразындан ийи чүве үнө халышкаш, Калга-оолдуң ийи колдуундан алгаш, сөөртүп ыңай болган.

- Бүгүдеге күштүг Эрлик-Хаан! Амы-тыным овучалап көрүңер!—деп, Калга-оол хая көрнүп, чүткүп алгырган.

Эрлик чүнү-даа ыыттаваан, ногаан карактарын чайынналдыр көргүлөп каан. Калга-оол ол-бо ушта чүткүүрүн кызытса-даа чүү-даа бүтпээн, чес холдарлыг шериглер ону салбаан. Олар ону сарыг дытка холдарын хере тырткаш, демир илчирбе-биле хөрээн кежилдир шарып каан. Эрлик-Хаан холун чайган: хөй-ле мээң чон, мал-маган Калга-оолдуң уунче шимчеп чоруп каан. Авазын оларның аразындан харанып дилээн, ооң карактарының уунга ол көзүлбээн.

- Авай! Ат болдум!— деп, авазы анаа дуза-даа кадып, ону бо демир хүлүгден хостаптар чүве дег кыйгырган.

Авазы аңаа харыы бербээн, чүгле ооң үнүнүң чаңгызы ынаар ногаан шыктың ханызынче чангыланып кире берген болгаш сарыг дыттың будуктарында олурган каарганны хойгузупкан. Кара шаар кижиге, мал-маган Калга-оолдуң барык-ла баарынга шөлгө турупкан, оларның аразындан бир караа согур шилги кулунчак ушта маңнап үнүп келгеш, баштай ооң арнынче былгыра каапкаш, оон чыылган мээң чонче көрнүп келген.

- Мен бо кижини таныыр мен. Имир каксы-даа болза, ооң арнын кончуг таптыг сактып алган мен. Мээң терээн черим - Чойганныг тайганың эдектери. Мен авамны тоттур ээп-ээп алгаш, чечектиг шыктарга даалыктап, аңдаштанып, амыр-тайбың өзүп кел чораан мен.

Бир-ле катап кежээликтей арга кыдыы шөлгө өөр чылгы чаптыла берген шөлээн оъттап чораан бис. Бистин амыр-дыжывысты чүү-даа үрөвээн, ол-кавыга кокай-даа барааны көзүлбес чүве. Имир дүжүп, сылдыстар соңнуг-мурнуг дээрге көстүп, хензиг отчугаштар болуп хып келгенде, шивилер

аразындан аъттыг кижиг үнө халдып келгеш, кезек малдарны чылгыдан үзе сүрүп алгаш чорупкан. Мен авамның чанынга турган мен. Чылгы-даа тиг дээн. Авамны көөрүмгө, кезек малдар аразында маңнап бар чыткан. Беш-алды хире аътты бо кижиг кынчыктырбайн сүрүп алгаш бар-ла чыткан. Оларның аразында мээң авам. Мен эзим иштигине оруу-биле оларның соондан бар-ла шаам-биле маңнап олурдум. Та кажанга чедир маңнап келген мен, өкпө-чүрээм үстүр чедип, хөрээм ишти аартап келген. Сүрдүргөн аъттарның даажы ынаар-ла кырлаң ажилдыр ашкаш, чиде хона берген. Мен база-ла оларның соондан ыдып-ла олурдум. Пөштүг кырның кырынче мырыңай пат боорунда үнгөн мен. Мени дүмбөй караңгы дээр бүргөй ап келген. Ынаар арга иштинде бир-ле чүвө коргунчуу кончуг алгырып, каттыра берген. Буттарым шимчедир харыым чок кыннып келген, дужап каан чүвө-биле дөмөй-ле, хөрээм шуут-ла бузук. Чадап-чадап кааш, сизген кырынче шуут-ла кээп ушкан мен.

Ынчан мелегей чаш бодум меңээ коргунчуг салым-хуу таварышканын кайын билир ийик мен. Чырык чер кырында өскүс артканымны, өөрүм кулунчактарны моон соңгаар көрбөзимни медресеп билбээн мен.

Чер чырып, куштар ырлажып келирге, кайнаар-даа баар аайын тыппайн барган мен. Чүү кандыг-даа болза, хүн үнөр чүкчө, ынаар дээрнүү кыдыы кызып, хаяаланып кел чыткан чүкчө кырны куду элеңейнип бадыпкан мен. Кудургай куду бадып келгеш, көрүп тур мен - моон мурнунда черле кээп чорбаан черим болган, кезек-кезек шаараш ыяштарлыг, дөңгеликтер аразында баларланчак ногаан хөөлбектерлиг, шала тулааланчак шыкта чедип келген болган мен. Баарымда чапты берген шыкты кешкеш, ооң ындында аргаже кире бээр болзумза, авамга дужа бээр ирги мен бе деп бодаан мен. Сактырымга, авам мени «кеже халып кел, оглум!» — деп киштеп турганзыг болган. Оът-сизгенниң шиви-пөштүң чуксуг чыды-биле холуй авамның хоюг сүдүнүң чыды думчуумга кээп, салгын аайы-биле айызадыр хап келген. Бажымны бедидир көдүргөш, агаарны чыдыргап, тынгылап тур мен:, шынап-ла, авам сүдүнүң чаагай чыды чытталып келген.

Авазының эмиин тоттур эеп алыры дег хензиг чашка онза чуу турар боор! Авазының аа сүдү. Ол дег амданныг, ол дег хоолулуг чүвө каяа турар. Бо ногаан-ногаан хөөлбектерлиг калбак шыкты кежир маңнай берзимзе-ле, авамга дужа бээр мен деп бодавышаан, бар-ла күжүмнү чыгаш, хөрээм аарырын, холумнун ыстап саргырын-даа уткаш, ыдып

ыдай болган мен. Кезек үеде шынап-ла далгынның чүвө дег ужугуп олурдум. Оон ногаан хөөлбекиг ажа халып чыткаш, ынаар мөйт-ле дидим. Сактырымга, мээң хол-будумдан бир-ле чүвө туткаш, тамы иштинче киир тырта берген хире болган, өрү чүткүүрүмгө мырыңай кара шору - куду алзы кирип-ле чыткан. Карактарымга ол чарыктың ногаан аргазы шала-бүлүртүң көзүлген соонда, шуут-ла караңгылаш дээн...

Бо чүвө эвес болза чаш назынымдан, төрөөн черим - Чойганныгдан, энерелдиг эргим авамдан, эрес-шоваа өөрүм кулунчактардан каяа чарлыр мен. О, хайлыг каралыг чүдөк бужар чүвө, сээң эът-сөөгүң изиг тамыга канчаар эстип хайнырын көрүп, хыым ханар-ла болзун!- дээш, кулунчак ооң арнынче чараазын былгырыпкаш эрте берген.

Калга-оол көрүп турарга, кулунчактың сөзүн ыт-дааш чок дыңнап турган мөөң чон, мал-маган кымыскай өө дег, дойлуп-ла үнгөн. Чыдалар туткулаан мыйыстарлыг шериглер оларны оожургады доза турбаан чүвө болза, ону ол-бо кезектерге чаза соккулап кааптар-даа чыгыы турган. Эрлик- Хаан ширээзинден тура халып келгеш, ногаан карактары-биле хамык албатызын шириини кончуг эргий көрө каапкаш, узун сөөк арган холун өрү көдүрүпкен. Доюлган чон, мал-маган аткаар чавырлы берген. Кызыл дытта чыпшыр шарыдып алган Калга-оол хайынган мөөң чонче карактары кылайып көргүлээн, оларның аразында ону кээргеп, ээ көрүпкү дег кижиг-даа чок ышкаш сагындырган. Чыдалар туткулаан шериглер, ширээде саадаан элбек ак сегел салдыг Эрлик- Хаанның хоруушкуну эвес болза, шынап-ла ол ирик алгы дег үзе соктуруп алыр чыгыы-даа чадавас. «Бир шагда эриг баарлыг кижилер-ле чораан улус-тур. Таан боларның човаар сеткили, кээргээр чүрээ тур-ла ыйнаан. Адыгузун ан- араатан, мал-маган эвес. Болар ышкаш борбак баштыг, боолук моюннуг кижиг-ле-дир мен. Меңээ эң-не берге шаажылап кайын күзээр болар» - деп, бодавышаан ол хамык чонну эргилдир көргүлээн, оларның аразындан ооң чаңгыс-

даа таныыр кижизи көзүлбээн. Хөөкүй авазы-даа көзүлбээн, ол мында чок, ону өскээр сөөртүп алгаш барганнар. «Мээң кандыг бакты, кандыг хинчекти көрүп эртип турарымны авам көрбейн турары харын-даа эки-дир. Аңаа та кайы хире човулаң халдаткан кижини мен. Ооң бо оранче келгени база-ла мээң буруум. Мээң ажыым ажыыр дээш хөөкүй улуг кырывайн чорааш, изиг амызындан чарылганы ол-дур. Бо чурттап келген назынымда бодум-даа орта чүве көрбээн-дир мен, авамга-даа орта амыр-дыш көргүспээн-дир мен.

«Сени оо-хоран-биле азырап өстүрүп кагбаан кижини-дир мен, бодумнуң эмиимниң сүдүн эмирип, хензиг-ле аарый бээриңге, сени чылыглап, кыштын узун дүнелеринде карак шиммейн кавайың аадып өстүрүп кагдым. Сени чазый-чилби, каржы-хажагай кижини болзун деп, сээн кавайың аадып ора, йөрээвээн-даа мен. Мээң оглум өзүп келгеш, багай авазыңа даянгыыш болуп, чонунга хүндүткелдиг кижини болур деп күзеп чораан мен. Кудумчуга басып чорунда, улус сени магадап: «Демги кадайың чангыс оглун көрүңер даан. Ёзулуг эр болган. Улуг эртемден апарган. Ол бистиң суурувустан үнгөн оол-дур!» — деп чоргаарал-биле бир шагда сөглээр боор деп дыка күзеп чораан мен. Сен өске оруктай бердиң. Эрте чажыңда-ла өөредилген ара кааптың. Сээң оруун моондактай турган чүве бар эвес, чаңгыс бот кадайың оглу дээш сени долун хандырылгага безин ап, ишти-хырның хамаан чок, эктиңге кедер хевинден өрү күрүне берип турду. Чок, сен демги Дыңгыл-оол деп арган куу ашактың көгүлдезиңге кире бердин. Ооң чөлөр аъды, мөңгүн чүгени, сарыг сыдымы сээң карааңны шуут-ла чылчырыктадыпкан. Дыңгыл-оолдун аъдын көрүп кааш-ла, кылып орган онаалгаңны ара каапкаш, үнө-ле халыыр чордун. Дыңгыл-оол дээрге үргүлчү эзер кырындан дүжөр ийикпе, колхозтуу чылгызын кадарган кижини болуп, анаа-ла улустуу арнын чаап, чортуп чоруур ийик. Сен аваңның сөзүн дыңнавайн барган сен. О, өштүг каралыг Дыңгыл-оол! Мээң-биле өгленип алыр дээш кайы-хире кызытчык! Мен анаа чепшээрешпээн мен. Ол сенээ чөлөр аъдын мундуруп тургаш, сени менден чарып алгаш барган. Ооң сөзү сенээ хоойлу-дүрүм апарган. Хонук-хонуу- биле чиде бээр апарган сен. Оон аалга бир көстүп келириңге: «каяа чидип чордун?» деп айтырарга, «чылгы кадарып чордум» деп харыылап каар турдун. Сени черле соксадып чадап каан мен. Сээң сагыжыңдан чөлөр-чыраа, чүгүрүк аъттар мени шагда-ла үндүр кызыпканын кайын билер ийик мен. Ам бо чорууң соксадып көр. Бо даргаларыңдан айтырдым. Эки ажылдап, өөренип турар дээр-дирлер. Хосталып үнө бергеш, таптыг чурттап көрээли, оглум. Мында эртемге база өөредип турар чүве ышкажыл. Таптыг кызып, өөренип ал. Эртем кижиге херек чоор» - деп, авазы колонияга ужуражып кээп чорааш, аайлыг-ла чагаан болгай.

Ам бо-дур. Хамык чүвениң төнчүзү. Баргаш дедир ээп кээп шыдавас оран. Мында безин кижини шыдажыр аргажок: бергелерни эртер. Ол чер кырынга кылып чораан үүлө-херектерниң дорт уланчызы-дыр. Чон аразыңа эки чораан болзунза,

маңаа база-ла эки, чаагай үүлени көөр сен. А ынаар Черде артып калган сээн, эш-өөрүүн сени үргүлчү сактып, сээң кылган буянның херектериңни саналдыр санап, бистиң аравыска ыңдыг кижини чурттап чораан деп сээң адыңны чаңгыс эвес адаар. Кижиниң өлүм чок чоруу - соонда артып калган кижилерниң эң-не эки, чуректиң ханызындан ынакшыл, хүндүткел долган сактыышкыннары болур.

А Калга-оолду кым сактырыл? Ооң адын кым адаарыл? Кым-даа адавас. Ол кижилер аразыңа чорааш-ла, дири' сүнезин, кижини сомазы чораанын боду кайын билер ийик.

- Мен чер кырынга чеден ажыг чыл дургузунда чурттаан: мен. Кырыгыже чедир чонумнуң малын малдап, ону кодан сыңмас кылдыр өстүрүп берип чораан мен. Чоннуң малын кокайга-даа хердирип көрбээн бис. Ынчалза-даа бир чылын күскээр кыжын кыштагже көжүп үнө бергеш, чаа-ла беш- алды хонгадывыста, бистиң коданывысче дүне када оорлар кирген.

Дүне када бистиң бажыңывыстың эжиин үнө албас кылдыр чудук-биле дуй тептирип каапкаш, бисти коргудуп боо этсип тургаш, чүэк машиназынга чээрби шаа хойну чүдүрүп алгаш барганнар. Соңга өттүр машина чырыыңа көзүлгөн кижиниң бирээзи ылап-ла бо-дур. Танып тур мен.

Бош-Даг ужунда кыштагны сактып тур сен бе? Сагынмайн канчаар сен. Бистиң кырган-чөнүүвүстү ажыглааш, кара тураңарда дыка шөлзөн аажылап турдуңар. Бисти чер чедип шыдавас деп бодаан силер. Улуг орукче киргеш, чиде халды бээр бис деп бодаарыдарга-даа чүве бүтпээн, соң-даарта дөмей-ле шагдаага туттурдуңар. Судка-ла чугаалаан мен, оол, чоннуң эдээн баскан кижиге кезээ шагда өөделиг чүве көрбөй чораан деп чугаалаан мен. Иең ышкаш кадай-дыр мен деп-даа турдум, сен ышкаш оолдарны дөрт-бешти төрүп, азырап каарымга, сен ышкаш тейи-биле кылаштап чоруй барбадылар. Чоннуң ак оруун оруктап, чоннуң ажил-херээн кылчып, ат-алдарга-даа чедип чорлар. Ада-иезиниң ат-алдарын хүлге боравайн, күстүгө-даа дүшпедилер.

Ам бо-дур. Сен эң сөөлгү шииткелди көрүп тур сен. Чүү кандыг-даа болза, иең ышкаш кадай-дыр мен. Сени кээргеп, сени агартыр дээримге-даа, чүрээм хоржок-тур. Үүлгеткен херээңни бодуң-на харыылап көр.

Чон аразыңга эки чораан болзуңза, маңаа мындыг шаажылап каяа көөр турган сен. Алыр чүвеңни-ле ап көр - дээш, даяангыштыг кырган шугаңчы мөөң чон аразыңга кире берген.

Калга-оол карактарын шагжок ажыдып келген. Арга иштиниң шыксыг сериин агаары ону база катап дагап келген. Хүн херелдери удазынналдыр дыттың чокпак будуктарын өттүр саарып турган. Калга-оол дээр ойбунунче кайгап алгаш көрүп чыткан. Чиңгир көк-ле чүве, шилдегер. Эжеш дуруялар чавызы кончуг, ыяштар будуктарыңга чалгыннары дээр чыгыгы ужуп эрткен. Оозун бодаарга, бо аргадан ырак эвесте шык бар болгу дег. Ийе-ийе, шык бар-ла болгай. Моон та кайы хире ырак чүе, оозун Калга-оол сактып чадап каан, оон туржук Калбак-Эзимниң та кайы ужунда чыдарын билип алыксааш, бажын ажилдаткаш-даа чадап каан. Ол бо эзимни та чеже катап аай-дедир кешкен чүве, ооң кайда кандыг кокпа, кандыг шырыш, кандыг өзен барын ол беш салаазы дег билир мен деп чораан болгай. Караан-даа шарып каар болза, орук черле часпас болгу дег бодун санап чораан. А ам ооң бажыңдан ооң билири кокпа-оруктары-даа уттундурган, чүглө дембээрел биле албааралдың аразыңга шымнып кире бергени ол.

Чаактарыңга дүшкен хүн херелиниң чылыы ону угаан кирипкен. Карактарын бирде шийип, бирде шагжок ажыдып чыда, бажын пат боорунда ковайтып, дааш көдеп дыннаалаан. Ынаар кезек дүк шеттер ындында сугнуң саарыгланым шаалааны дыңналган. Калга-оолдуң чараазы сайырап, суг ижиксээзи келе берген. Сугнуң саарыгланым дагжаан шимээнинче шиглей ол белин сөөртү аарак үңгеп чоруп каан. Эриннери каткаш, чарлыгылай берген, холдарның күжү суларап калган.

Сугже баар орукту куспак четпес чоон, ушкан дыт доора чыдыпкан. Ооң узуну чээрби-үжен базым хире бар. Дытты баартактандыр ажыла бээр дээрге, бел көдүрүлбес, аары кончуг, коргулчун кудуп каан чүве-биле дөмей-ле. Ону оюп үңгээр дээрге - мырыңай харык-шинек үстүр четкен. «Бээр кел. Мээң суумдан иш!» дээнзиг ынаар шеттер ындында саарыг шааңайндыр дагжап чыткан.

Эзим хамык ыяштарының сүвүр-сүвүр, чокпак-чокпак баштарын чоргаары хөлчөк өрү сунупкан, суген аразыңда чилчии үстүп чыдар кижиге кандыг-даа хамаарылга чок шириин апарган турган. Эзим канчаар-даа аажок калбак, делгем, шыргай. Ында чыдар кижиге ооң азарганчыг хензиг чурттакчылары - курт-кымыскактан-даа шыдал чок апарган. А кымыскактар аңаа көөрдө, каң-кадык, мөге-шырак, бо дыт чөвүрээзинде аастарыңда чүве ызырып алган салчып тургулаан

чуйук. А Калга-оол аксынче-даа кирип кааптар чүве тыппас, шаагайндыр агып бадып чыдар суг мыа бо шеттер ындында каш-ла базым черде хиреде-ле, ол ынаар чедип албас. Ооң оруун ушкан дыт доора чыдыпкан, а ол кадык турган болза, ону оюп-даа эртпес, арта базып эрте бээр ийик. Ам бо доора ушкан дыт аңаа эрттинмес кадыр-кашпал хая-биле дөмей апарган.

Калга-оолдуң хырнында чүү-даа чок, бичии ап чораан хүнезини дергиде, аът-биле кады чоруй барган. Ол ол-бо кыдыңче көрүнген: хол чедипки дег черде аасче кааптар, өс эдипки

дег шаңгыр-даа кат чок. Сугга чедир каш базым болза-даа, талыгыр, аңаа чедир чүс-чүс километр хире черни эртер апаар.

Сугга чедир каш хонук үнерил? Чаңгыс-ла пак суг болза! Чаңгыс пак хамаан чок, хензигийне-ле дамды аасче кирзе, Калга-оолду бели эглип, бут кырынга каң-кадык тура халып келир хевирлиг кылынган. Кижиниң амыдыралынга шынап-ла ооң-биле дөмей таварылгалар болган-на чок таварышка-ла. Черле ынчаш, бистерге, кижилерге чамдыкта хензиг-ле чүве четпейн баар.

Тын алыкчызы - чаңгыс-ла пак суг. Шеттер аразында саарыгланып агып бадып чыдар хемниң суу Калга-оолга эм-дом, аржаан шинчилиг сагындырган. Ындыг болбастың аргазы чок деп ол бодаан: хемниң эриктерин дургаар ол-бо талада кандыг ыяшты, кандыг оът-сигенни чок дээр, оларның аразында эм шынарлыгылары кайы көвей болгай, оларның үрезиннерин, чечектерин салгын-сырын сугже чашканнай уруп турар. Ынчангаш Калга-оолга хемниң суу анаа-ла бир соок кара суг эвес, а эм-оъттуң агып бадып чыдар хандызы, чулуу ышкаш сагындырган. Хемниң эринге-ле чедип алза, ажырбас. Ол чүгээртеп, чоорту күш-шыдал кирип эгелээр, бут кырынга өңдейип тургужеге чедир каш хондур эмзиг оъттарны дайнап, оларның чулуун сорза, аай бар кылдыр боданган.

Калга-оол кезек када дыш ап чыткаш, белин сөөртү аарак ушкан дытты дургаар союп каан. Ынчалза-даа ол ындыг-ла кончуг ырап шыдаваан. Ооң салааларынын баштары дус урупкан чүве дег ажыңайнып чораан. Оът-сигенден сирбектенип, черден дырбактанып чорда, ойлугулай берген. Суг ынаар шеттер аразында саарыгланып батпышаан. Салааларының баштарын кезек уруп чоруй, Калга-оол холу-биле

иттинмишаан союп чоруп каан. О, мүн-не шору. Элээн чыла берген. Ол-даа болза, бир-ийи-даа метр болза, бурунгаарлаашкын. Элээн иттинип сояр болза, бо кончуг хайлыг дыт анаа моондак болбас, ооң соонга артып калыр. «Шынап-ла чыда өлүр чылан эвес. Мен кандыг чүү-даа болза, кижидир мен, сугже оруумну моондактай доора чыдып алган, ирик черзи болуп хуулар четкен ушкан дыт эвес-ле болгай мен. Сугга чедип алза-ла, ажырбас. Кижилерже орукту кандыг-даа берге болза, дөмей-ле тып аптар мен. А ооң соонда чүү-даа болур болза, болзун. Чүгле кижилерже-ле далажыр. Олар мени сеткилинде мындыг сен дизе-даа, дөмей-ле дузалаар. Оларга мен чеже-даа ческинчиг, чеже-даа кижидир хөөн чок болзумза, дөмей-ле дузанын чедирер» - деп, чугаалаттынмышаан эриннерин ызыртынгаш, иттинмишаан союп каан.

Калга-оол база бир метр хире черни эртип алган. Бүгү боду шуут-ла көк суг апарган. Дыка-ла узун хемчээлдиг черге маңнаан чүве дег. Мага-ботта эвээш каш арткан күш үзе чарыгдаттынар болза, хамык чүвениң буурап дүшкени ол. Суг хамаанчок, кижилерже орук боглуп болур. Ону Калга-оол хөлчок эки билип чыткан. Элээн тыныш ап чыдар болза, эки-дир деп ол шиитпирлээн. Дыштанып алгаш, база катап союп чоруптар, ынчан мурнукузу дег эшкедес. Хүн дүшү үези безин четпээн. Кежээге чедир бичиилеп чылза- чылза, ол ачылыг сугга үңгеп чеде бээриниң кандыг-даа аргазы бар. Калга-оолдуң сагыжынга капитан Болат-оол Ууртакович Донгак хенертен кире дүшкөн.

Калга-оолдуң хосталып үнериниң бетинде, бир улуг-хүн бурунгаар ооң-биле отряд начальниги капитан Болат-оол Ууртакович Донгак элээн үр чугаалашкан. Болат-оол Ууртакович хайгааралының адаанда турар хөрөктээннерни черле кайы хамаанчок кончуй бербес кижидир чораан. Ол оларны каржыландырбас, оларны кижидир мөзүзүн оскунган, амыдыралдың дүвүн дырбаан чүвелер дивес. Хөрөктээн кижиге кончуг ээлдек, ону хамыкты мурнай кижидир деп санаар, бир эвес хөрөктээн кижиниң бир-ле чүвеге салымныын, чүткүлдүүн билип апкан болза, Болат-оол Ууртакович ону аажок демдеглеп, ооң ол талазынче бодунуң кичээнгейин угландырыптар. Зонаже чаа кирип келген улустуң мөзү-шынарында артып калган эки талаларының көстүп келирин ол дыка манаар,

кижидир бүрүзүн чүс хуу хөрөктээн кижидир деп черле санакас.

Калга-оол биле Болат-оол Ууртаковичиниң, аразында ынчан мындыг чугаа болган. Калга-оол ону ам сактып чыдары ол.

- Удавас он шаа хире хонгаш, хосталып үнер болгай сен. Маңаа каш чыл болдуң? Беш ийикпе?— деп, капитан айтыргаш, ооң харызын манавайн уламчылаан. - Беш чыл. Каш-даа катап боданып болгу дег үе-дир. Че, чүнү шиитпирлеп алдың? Чугаалап көрөм?

Калга-оол дораан чүнү-даа ыттаваан. Ол чугаага көңүс белен эвес болган. «Чүнү шиитпирлээр мен?»- деп, айтырган хевирлиг капитанның арнынче дорт көргөн. Капитан шимчеш дивейн харыы манааш олурупкан. Калга-оол чушкуузун дырбанган.

- Маңаа турумда, авам чок болган кижиге болгай мен, дарга. Чүү деп чүнү чугаалаар мен, бодумнун багымны. Чаш уруг звес-ле болгай мен. Чаржынчыг чүве-дир ийин. Кончуун көрбес силер бе? Авамның сөөгүн безин тудуп каар харыым чок болганым ол-дур. Ону хары кижилер ажаап каан. Баргаш, кижизиг амыдыралдан тудуп эгелээр деп бодап турар мен, дарга. Оон аңгы орук чок-тур - деп, Калга-оол соңга караанче көрү алгаш, чугаалаан.

- Ийе, оон аңгы орук чок. Ол - кижизиг амыдыралды канчаар, чүден эгелээр сен ынчаш, Калга-оол? Ооң ужу-кыдын-даа болза чугаалап көрөм?

- Орта тодаргай чүве чок. Чүгле таптыг ажылдаар, оор-сук дугайында бодаан херээ чок. Ынчаар бодап турар мен. Черле ынчаш, дарга, чогу мени ында чүү манап турарын орта билбес мен. Арай-ла сезинчиг-дир. Ону баш бурунгаар билип алыр арга чок-тур. Кандыг салым мени манап турарыл? Ону кым билирил? Кым-даа билбес. Силер-даа билбес силер, дарга.

- О, солун-дур оо! Кандыг салым-чол манап турарыл деп айтырып тур сен бе? Ийи салым-чол, ийи орук. Үш дугаар орук чок. Бир дугаар орук — ак сеткилдиг, медреселдиг күш- ажылдың оруу. Эң-не кедилг орук ол. Сен чүү деп бодай-дыр сен. Хосталып үне бээриңге, сени улус чылыы-биле уткуп хүлээп алыр деппе? Чок, сээң мойнуңче кым-даа шурай бербес. Сээң сестип, чигзинип турар чүвең ол-дур. Ийе, бичии оол эвес-тир сен. Сээдең-мугулай база эвес-тир сен. Улустуң идегелин, бузурелин чаңгыс хун, чаңгыс шак иштинде

чаалап албас-ла болгай. Ону чедип алыр дизе, кызымаккай ажылдаар херек. Чүгле карак-кызыл ажыл сени эки кижилер аразынче кириер. Ол дугайын черле утпа, чон сени ынчан чылыы-биле куспактап болур. Ийе, хыйыр-кылчан карактарны көөр апаар сен, бо баарыңга сеңээ улус дөгере буруну- биле бүзүревес болдур ийин. Сээң бергедежир чүвең ол-дур, ону шыдажып эртсиңзе, эрхей болур сен. Шыдажып эртер апаар, ылап-ла эттинип чазалдым деп чүвени көргүзөр апаар, ол чок болза хоржок. Оонак, бичии хомудалдарның, ундаралдарның аспаанче черле кирип болбас. Сенден негеттинип турар чүве ол-дур. А ийи дугаар орук дээрге эң-не белен. Катап-ла, үнген дораан оорнуң оруунче, кем-херектиң адаанче кирери-дир. Караңгы дүннү өңнүк, сүлчээ кылыры. Бир катап оорлааш туттурбайн барып болур сен. А ийи дугаарында ындыг чүве болбас. Чоннуң караа көскү-дүр ийин, көскү. Чоннуң холу узун-дур ийин, узун! Ону билбес кижиге сен эвес-тир сен. Бээр бир дугаар кирип турар кижиге база эвес-тир сен, сен хоойлу-дүрүмнү менден дудак чок билир сен. Силер, оорлар, боттарыңарны кайгалдар бис дээр болгай силер. Ында кандыг кайгал, маадырлыг чорук бар чүвөл. Шаанда революция мурнунда кайгалдар турган. Олар яды, бөдүүн чоннуң каш малын оорлавайн турганнар. Олар байларның коданнарын хоозурадып турган, оорлап алган малдарын ядыларга үлөп берип турган. Ол-дур, кайгалдар. А силер, Калга-оол, мээң чугаам сеңээ каржы-даа болуп чадавас, чоннуң дайзыннары-дыр силер. Ийе, ийе, мен ынчаар билип турар мен. Силер, оорлар, бодуңарның-на чонуңарны оорлап турар-дыр силер, чүгле бодуңарның хырныңар дүптөп алыр дээш. Ам артында улуг-биче деп-даа ылгал билир эвес силер. Кырган чөнүк ирейниң даван-даяа болган аъдын оорлап алгаш баар. Кырган шугагаччыларның саап ижип орган чаңгыс-ла инээн, бызаазын алгырты каапкаш, чыттыр шаап алыр болгай силер. Ону чүү деп көөрүл? Ол дээрге, араатанзыг чорук-тур. Ийиги орук ол-дур. Сенде үш дугаар орук чок. Бир эвес шынап-ла кижизиг амыдыралды эгелээр деп шиитпирлеп алган болзуңза, кончуг эки-дир. Ындыг болза, чүгле байыр чедирери арткан-дыр. Сени маңаа беш чыл иштинде тутканы анаа халас барбааны

ол деп билир апаар-дыр, шынап-ла тодаргай, дорт шиитпирлиг базымны кылыр деп турар болзуңза! Чүглө бодундан хамааржыр-дыр! Чүглө бодундан. Өске кымдан-даа эвес. Сээң аас-кежиң бо - ийи холунда-дыр. Таптыг чурттаарын кузезиңзе, мээң бо сөстөрүмни утпа...

Калга-оол хосталып үнүп келгеш, шынап-ла таптыг чурттаарын кызыткан. Аалыңга чедип келгеш, таныш-көрүш эш-өөрүн сурагдаваан.

Келген хүнүнүн даартазында садыгдан бир шил водка садып алгаш, Калга-оол чааскаан чевегже кылаштап үнгөн. Чевеглер аразыңга ол-бо дилегзинип чоруп тура, авазының чыдар черин мүн-не тып алган. Таакпызын уштуп часкаш, бирээни кыпсып алгаш, маанайның чаныңга тургузу салып каан. Арагазын ажыткаш, өрү-куду чашкылааш, долдур куткаш, бир тын-биле иже каапкан. Каш чыл иштинде арага ишпээнинден ийикпе азы кижинин сагыжыңга кирбес чевегниң өлүг ыржымының аар халалыындан ийикпе, Калга-оолдун дораан-на кускузу кели берген. Ол туттунуп чадап каан: ишкен арага дөгере черде барган. Таакпызын сорарга, хөөн булганыры мырыңай кедергей боорга, сапыы-биле өжүр базыпкан.

- Эх, авай-авай! Чоп манап шыдавааның ол! Ам-на таптыг сени азырап көрейн деп бодап чордум. Бичии-ле манаптарын кай — дээш, Калга-оол херим ыяжыңдан туттунуп алгаш, бажын чайып, чугаалаттыңан.

Анаа кым-даа харыы бербээн. Эрги, оңуп кургаан саазын чечектер салгыңга анчыы аажок сылдырашкан. Калга-оол стаканны база катап долдуруп алгаш, хөрээн долдур агаарны киир тынып алгаш, карактарын шийе чоруй, араганы ижипкен. Арага боостаага ажып чоруй, ынаар-ла куду бады барган, ол чеңин чыттагылаан.

- Ээп чедип келдим, авай. Ам ажылдаар мен. Кайнаар-даа барбас мен. Туруптум, авай. Туруптум, билдиң бе?— деп, ол чугаалаттыңан.

Аңаа кым-даа харыы бербээн. Калга-оолдун ишти изип келгеп. Сагыш караңылаткан аар ыржымны өттүр, хая-дашты диңмиреди кышкырыпсаазы келген. Ынчалза-даа ол туттунган. Чевегниң ыржымын черле үревес ужурлуг. Маңаа мөңгө шыпшың хааннап турар ужурлуг. Ынчап болбас, бо дээрге, эң-не ыдыктыг чер-дир. Калга-оол арткан арагазын стаканга куткаш, таакпы чаныңга маанайга чөлөндир салып каан.

- Мени өршээп көр, авай! Че, мөңгө уйгуң дыштыг уду, ам сени кым-даа, чүү-даа дүвүредип шыдапас. Байырлыг, авай!-дээш, Калга-оол суурже кылаштап чорупкан.

Калга-оол бажыңынче барбайн шуут-ла дорт салбырның конторазыңче киир кылаштап келген. Ол авазының чоок эштери

кадайларны база ону ажаарыңга дорт киришкен кижилерни шайладып, дой хевирлиг чүве кылыр деп бодап алган. Ынчангаш конторага кылаштап келген: салбыр эргелекчизи Данзын-оолдан хой чепшээредип алыр бодаан. Хүндүс, улуг дүш үезинде даргалар конторага ховар олурар, ылаңгыя совхоз салбыры черге, ол-бо бригадалар, фермалар дээш, эргип кезиир черлер-ле хөй болгай. Калга-оолдун аксының кежи болуп, харын-даа Даңзын-оол өрээлинде олурган.

- Экии, дарга!— деп, Калга-оол мендилежи, бөргүн-даа ужулбайн, сандайже олурар чалалга-даа албайн, дорт-ла эжик аксыңдан дарганың олурган столунче базыпкан.

- Экии! Хосталып келген бе?—деп, Даңзын-оол карааның шилин эде тутпушаан, чанында сандайга олуруп алган Калга-оолду мендилээн.

- Ийе. Үзе баскаш келдим. Сеңээ бичии херектиг келдим, дарга.

- Кандыг херегил ол? Ажыл бе? Чүглө сеңээ мал кадартпас мен. Чүгө дээрзин бодун билир сен! Аар-саар ажылдар болза, ажырбас. Көдээге ажыл үстүр ийикпе.

- Чок! Ажыл дугайы эвес. Меңээ өзөп чиир хойдан чөпшээрөп көр. Авамныө өөрү кадайларны шайладыптайн. Оон сөөгүн тутпаанымны билир болгай сен. Меңээ бодумга хей чүвө херек чок. Каш-даа акша-биле садып аар мен.

- Дириг хой хоржок. Складта хой эъди бар-ла, оон садып ап болур сен. Арбай-оолга бижиктен бижип берейн. Складты утпадың ыйнаан, эрги черинде хевээр — дээш, баарында чыткан ак саазынны ийи чара ора соккаш, бир чартыынга бижип берген.— Ма! Сен дээш эвес, аваңның нүүрү дээш ынчап олур мен. Оон ыңай херээң бар бе?

- Чок!— деп, саазынны ап чыда, Калга-оол чугаалаан.

Оон ол эжикче базыпкан.

- Калга-оол!—деп, Данзын-оол ону эжик аксынга доктаадыпкан.- Сезон үези болгай бо. Сиген кезилдези. Хөй улус арагалады бердиң моң. Меңээ ажылчын хол бүрүзү үнелиг. Дилээм ол-дур. Чурумнуг болуп көр. Ындыг-мындыг чүвө болу бербезин. Сон даарта багай апаар.

Калга-оол чүнү-даа ыыттаваан. «Хы, дилээм ол-дур!-деп алган.— Менден чоп, ызырар ыт көрүп каан чүвө дег, коргар сен. Кортпа-кортпа. Сеңээ хоралыг чүвө чедирбес мен. Сенден ажыл-даа айтырбас мен».

- Сен келир сен бе? Авам дээш! Кандыг-чүү-даа болза, совхозтуң мурнакчы ажылчыны чораан кижидир - деп, Калга-оол чугаалаан.

- Чок! Сээн-биле дашка көдүрүп шыдавас мен.

- Чүгө?

- Черле, кажан-даа!

- Ат-алдарыңга багай болур бе? Мен сен дег хостуг, совет хамаатызы кижидир мен. Херектээн кижидир деп бо сен бе? Ческинип тур мен деп чугаалап кер - деп, Калга-оол үнүн бедиткен.

Даңзын-оол олудундан тура халып келген. Стол кырынга холдарын даянгат, буттарын хере тепкеш туруп алган.

- Сен маңаа алгырба! Албан черидир. Менден алган чүвөң алган-дыр сен. Бар! Байырлыг! Хамык улус медээредир эзиртиң сен! Шоруң эвеспе!-деп, Данзын-оол херектенген.

- Силерден артык даргаларны көрүп чораан бис! Чүвүрүңге салыптың бе?-дээш, Калга-оол сыгыра каапкаш, эжикти буду-биле ажыда тепкеш, хая-даа көрүнмейн базып үнө берген...

Калга-оол бүдүн хой эъди садып алгат, кожасы Чүсүккей кадайга чеде берген. Ооң авазының бажыңын ол кадай карактап көрүп келген. Калга-оолдуң авазы-биле ол совхозтуң ногаа бригадазынга кады элээн каш чылдар дургузунда ажылдаан. Пенсияже база иелээн деңгө үнгөн турган. Чүсүккей угбай ам-даа ногаа бригадазында ажылдавышаан. Кырганнар иелээ өөндө болган.

-Чаа, угбай, акый! Авамның сөөгүн туткан улус силер болгай силер. Ынчангаш силерге четтиргеним илередир кижидир мен. Мындыг чуве шиитпирлеп алдым -дээш, Калга-оол кезек када ыт чок барган, ашак-кадай ооң арнынче көргөш олурупкан. Калга-оол ашакче таакпы сунгаш, сереңгизин кыпсып, боду база таакпылай берген. Ийи-үш узадыр соргулааш, таакпының ыжын таваар шөйлүдүр үргүлөпкөш, уламчылаан.- Авамны ажаарда, бүдүн суур киришкенин билир мен. Ынчангаш ооң үе-чергези кырганны, ооң кожа- хелбээ чурттап чораан кижилерин шайладып кагза, эки боор деп бодап тур мен - дээш, ашак-кадайже көрүнгөн.

Олары олче элдепсинген хевирлиг көргөн. Чүсүккөй-даа, ооң ашаа Намдак ашак-даа Калга-оолдун ындыг чуве чугаалап үнүп келирин көңгүс манаваан. Оларның суурунга ындыг янзылыг чуве черле болуп көрбээн. Намдак ашак таакпызының ыжын буруладыр хүл кактаар хензиг тавакчыгашка

салып кааш, сегел салын холу-биле суйбап чоруй хөрээн хозалдыр чөдүргүлээш, айтырган:

- Кажан кылыр деп тур сен, оол?

- Бо кежээ. Арбай-оолдан хой эъди садып алдым. Ынчангаш Чүсүккөй угбайны авамның өөрүн бөле шааптарын дилээр кижидир мен. А бис иелээ эътти ол аразында дүлүп чыдар бис бе, акый. Чүү деп бодаар силер?— деп, Калга-оол олардан дилээн.

- Чүү деп чуу дээр боор. Мен бодаарымга, шын кылып турар ышкаш кижидир сен. Чонуңнун сеткилин ол-даа болза, өөртүп каг харын — деп, Намдак ашак чугаалаарга, кадайы ону бүдүү шымчый каапкан, ашааның чугаазының аянынга ол таарышпаан хире, ашаа олче шала шириин кылчаш кылынган.— Арага-дары база херек апаар чуве ыйнаан, оол?

- Араганы кайы хирени садып алырыл? Оон ыңай чүнү ап алзымза экил?

- Кайы хире кижиди чалаарыл, ынчаш? Оон хамааржыр-дыр. Мен бодаарымга, оол, хөй кижиниң-даа херээ чок ийин. Он шаа кижиди болза, ажырбас. Бо кадай билиптер ыйнаан ону. Дөрт-беш шил болза, чедер. Хөй араганың херээ чок. Таакпы-шайдан саткылап алыр сен. Акшаң бар бе, ынчаш, оол?- деп, Намдак ашак айтырган.

- Акша бар, акым. Доо черден үнерде, ажылдаан акшамның каш хуузун алган кижиди мен. Ынчаарга, акым, сен бистиинге барып, эътти аайлап чыдар сен бе? А, угбай, меңээ ишкир барбадан берем, садыг бара тырткаш келийн - деп, Калга-оол дилээн.

Чүсүккөй кадай элээн шору улуг кара барба ап берген. Калга-оол садыг баргаш келирге, Намдак ашак даштын чаырда от-көзүн шагда-ла салып алган олурган. Ашак дүлөр эъттерни база пашче суккулапкан болган.

- Чүнү саткылап алдың, оол?-деп, Намдак ашак Калга-оолдун барбазынче көргөн.

- Беш шил арага ап алдым. Шай-таапкы база. Көже база эккелдим, акым. Оон ыңай консерва, дузаан балык аймаа - деп, Калга-оол харыылаан.

- Дузаан балыкты хей алган-дыр сен. Ону амзаар кижиди чок болур.

- Че, акым! Улус кээр деп бодаар сен бе?

- Чүге келбезил, оол. Демги угбаң таарыштыр чугаалаар-дыр ийин. Колдуу аваңның чоок улузу келир. Аваң чонунга шору чораан кижиди болдур ийин. Кезээде изиг шайлыг,

аъштыг-чемниг, чугаа-сооттуг олурар - дээш, ашак одун ургуде чушкуй каапкаш, от кыдынга олуруп алган.

Кургаг ыяштар садырткайнып хып чыткан. Чайгы изиг хүнде от салыптарга, чадырның изии кедерей берген. Ашак олурган черинден тургаш, чадырның эжиин ажыда тыртып кааш, манзалардан кылып каан орун хевирлиг чыдынга барып Калга-оолдуң чанынга олуруп алган. Калга-оол кыдынче хозай чылып берген. Ол боду иштинде шору өөрүп олурган, ооң бодап алган бодалы бүдүп бар чыткан. «Таптыг чурттап эгелээримниң эгези бо эвеспе. Даңзын-оол-биле хей изиглениптим ышкаш. Ол боду эгелээн болгай. Ооң ажаанзырап олурган черинге таваржы бергеним чадавас-тыр. Кирги-киргижемче-ле ол канчаары ол, меңээ мал кадартпас кижиги мен деп. Капитан мындаа чугаалаан болдур ийин, хыйыр -кылчан көрүш дугайында. Эгези-ле ол-дур. «Таптыг чурттаар дизинзе, мээң сөзүмнү утпа!» Капитанның чугаазы ол. Шынап-ла мээң кырымче мени куспактаар дээш кым-даа шурай бербеди. Улус шайладыр дээримге, бо ирей-кадай безин хөөннүг-хөөн чок болду. «Акшан бар бе?» деп чүзүл, бо ашактың. Бүзүрөвөс көрөм, ынчангаш айтырып чыткан болгай. А бо бүзүрөл чок чорук чежеге чедир уламчылаарыл? Билдннмес херек-тир» — деп, Калга-оол боданып олурган.

- Чуну бодап ор сен, оол?—деп, Намдак ашак ооң арнынче шуут-ла кезе керүп алгаш айтырган.

- Аанакайын, амыдырал-чуртталга-ла ыйнаан.

- Чүнү бодадың ынчаш? Амыдырал-чуртталга дугайында...

- Бир кижиниң чугаазын сактып олурдум, ирем.

- Ол кандыг аайлыг ындыг чугаа боорул, оол?

Калга-оол ашактың айтырыгларындан шыжыгып түвек-синип олурган. Намдак ашак артында карактарын имирертир көрүп алган айтырып олурган, ооң айтырыгларының тоону арай кыжыраң, шооткан аянынч болган. Бирде-бирде бодаарга, истелгени шуудадып, эчизинге чедип алыр дээн байысаакчы-даа ышкаш. Ол чугааны уламчылаксаар, ашактың айтырыгларынга харыылаксаар хөnnү чок олурган. Улуг кижиги чугаа эреп олурда, аксын шып алгаш, олурар эвес, харыылаар апаар. Калга-оол бодунуң сеткилин касканнаар хөңнү чок олурган, ооң-биле кады өске кижиниң ынаар шургуп кирерин ындыг-ла күзевейн олурган. Чылдагаан ол-даа эвес, ам база катап ооң сеткилинче бир кижинин Даңзын-оол ышкаш, дүкпүрүптеринден сестип олурган. Намдак ашак бодунуң бо чурттап эрткен назынында кандыг кижини көрбеди

дээр, ынчангаш Калга-оолду ажык чугаа кылырынче дыка албадаксаан, айтырыгларны шала кочу аянынче шилчидип, чанында олурган аныяк кижини от кырында паш дег изидип, херек болза, хөөредиптерин кызыткан.

- Сеңээ амыр эвес, берге чугаа болганын арнындан көрүп-ле ор мен, оол. Ол чугаалажып турган кижин сээң кайын бажың суйбаан деп. Ону база билип-ле олур мен. Чугааның аяны мындыг болган-дыр. Ол кижиги сенден: «Моон соңгаар канчаар чурттаар сен?»- деп айтырган-дыр. Багай кижиги ындыг айтырыгны кажан-даа салбас, оол. Ол бодавыже кончуг сагыш човаачал кижиги болгужеге. Ындыг бе, оол? Шын угаап олур мен бе?- деп, Намдак ашак база-ла Калга-оолдуң карактарынче дорт көрүп айтырган.

- Шын угаап олур силер, акым. Шын. Ол эки кижиги. Ийи орук дугайында чугаалады.

- Ийи орук. Шын харын. Мерген угаанныг кижиги-дир ол, оол. Че, канчаар амыдыраар, чурттаар бодап тур сен? Мээң база айтырым ол-дур. Сени чажындан тура көрүп келдим. Мээң караамга-ла өзүп келдиң, оол. Ындыг-даа бол, чырыткылыг чүве черле көрбедим.

- Ажылдаар апаар-дыр ийин, ирем. Ажылдаар, өг-бүлө тудар дээрге, эң-не эки чулук үези чылдар хоругдалдын кадыг наразының кырынга, ок-боонуң адаанга эрткен-дир.

- Ханың каш апарганыл ам, оол?

- Дертен беш.

- Ажырбас назын-дыр. Ам-даа хөйүнү кылып четтигиптер сен. Өг-бүлө-даа тудуп болур назын-дыр. Ажырбас, шаг-шаа- биле турбас чүве болдур ийин. Дош эрип бадыр баар чүве болбазыкпа. Ол-даа канчаар, сен, мен бодаарымга, эки чүве кылып тур ышкаш сен ийин. Улус шайладыр деп аан. Ол- дур, канчаар чурттап эгелээриниң эгези. Эгелеп-ле аарга, ажырбас чүве болбазыкпе, ооң соонда бүгү чүве бичелеп будуп эгелээр. Ойт, бо чүвевис ажар деп барып-тыр, оол. Хымыжың туткаш, саарып тур. Мен көжеден чугаш, кааптайн - дээш, Намдак ашак олудундан тургаш, Калга-оолдун кара барбазындан саазында ораап каан көжени ужулгаш, баалыңныг улуг хымыш бажынга уруп алгаш, ооң кырынче суг куткаш, чуй берген.- Алдыртыр хире эвейн-дир бе, оттуг кезектерни шала үндүр тырткылап кагам. Ол-ол. Ам эъттерни эзер-дир, оол. Чүү ийик ол, ынча дыка хайныр, буга бажы эвес — дээш, ашак деспини изиг-демир чанынга салып алгаш, эътти эзип эгелээн.

Изиг чадыр иштинге чеже олурар, Калга-оол дашкаар

үнүп келген. Хүн кудургайлап бар чыткан, ынчалза-даа изиг хөлү эртпээн хевирлиг, ындыг-даа болза, дүш үезиниң улуг изии чок. Калга-оол херим иштиниң байдалын эргий көргүллээн: картошка тарып турган шөлчүгөшке сарыг баштыг чыттыг чашпандан аңгыда чүү-даа үнмээн, авазының огурең олуртуп турган өдээ карара өрттени берген чыткан, бажыңны долгандыр чашпан-сиген бүргей үнө берген. Ол-ла бүгү бо чоокта маңаа кижил чурттаваанын херечилеп турган. Калга-оолга херим иштинин чурумалы ооң бодунуң чуртталгазын сагындырган. Бок сигенниң чыдыг чашпанның малга-даа, кижиге-даа ажыы чок, ону дазылындан тура тыртар херек. Ындыг бодалдан ол артында-ла серт дээн, ооргазын кежир соолаш, дээн адыжының ишти кижип келген. Калга-оол турган черинден барык-ла окталдыр халый бергеш, херим иштинн чашпанын тура тыртып эгелээн.

- Хамык чүве болган-на болгай. Бо кадай чоп кончуг чиде берди. Бистиинче барып көрөм, оол - деп, Намдак ирей чадырдан алгырган.

Калга-оол харыы-даа бербейн, кудумчуже кылаштапкан. Чүсүккөй кадай беш хире өөрлүг, бажыңындан үнүп олурган. Калга-оол чадырга чедип келгеш, ооң эжииниң аксынга тура чугаалаан:

- Кел чыдырлар, акый!

- Каяа олуруптарыл, оол! Маңаа бе, азы бажыңче кире бээр бе?

- Бажыңче кире берзе эки боор. Ында сериин - дээш, Калга-оол эргинни артааш, манза чыдын кырында барбаны алгаш үнүпкөн.

Намдак ашак эъттиг деспини тудуп алгаш, ооң соондан басып үнүп каан. Кадайлар эргин кырында ыт-дааш чок бөкперлежи берген турган.

- Экии, угбалар! Бажыңче кирицер!- деп, Калга-оол чалаан.

Кадайлар биле Намдак ашакты мурнай эрттирипкеш, Калга-оол оларның соондан кире берген. Өрээл иштиниң шыксыг сериин агаары хөмө ап келген. Кадайлар шала кырынга сөгедектей олургулапкан.

-Шуут чедип келгениң ол бе, Калга?- деп, айтырбышаан, Сириңмаа кадай олче таакпы сунган. Өске арткан кадайлар эжиниң үлегерин эдерип, база таакпылажы берген.

- Ийе, угбай. Шуут хосталып келгеним бо. Намдак акый, быдаавыс ам черле болу берген эвеспе. Эзип кээйн,

аа? Силер эъдивисти тавактарга салгылап туруңар аа - дээш, Калга-оол үнө халаан.

Ол эргин кырынга бичии доктаай дүшкен. Авазының өөрү кадайларның келгенинге ол өөрүп турган. Сактырга-ла өскээр кайнаар-даа чорбаан ышкаш, маңаа-ла бо кижилерниң аразында чурттап, ажилдап, олар-биле өөрүп, хөглөп чораан-даа ышкаш сагындырган. Калга-оолдуң сагыжынга боду кажан-даа хостуг, чоргаар чораан, кырында сывырган-демир шөйүп каан бедик херим, иштинге-даа турбаан ышкаш кылынган. Хостуг чуртталганың баштайгы агаарын харамдыгып тынганы ышкаш, аңаа ол үеде дыка-ла чиик, шөлээн болган. Авазының өөрлери бажыңыга чыгып кээрге, оларның бичии бажыңчыгажының ханалары херлип чоруй-даа барган ышкаш болган. Ийи чыл иштинде кижини чурттаваан бажыңны чыгып келген кижилер диргизип, ону чурттаар оран-сава аянынче шилчидипкен.

Калга-оол пашта быдаазын кирип эккелгеш, печка кырынга салып кааш, чалап алган кырганнырчыне көргөн. Кырган кадайларны шала кырынга олуртуру аңаа дыка эпчок болган, ынчалза-даа кижини бүрүзүңгө чедер хире сандай чок, бажыңда чүглө үш борбак сандай бар.

- А, акый! Канчалдыр олургулап алыр бис. Столду орун баарынче тыртып алыр бис бе?

- Ажырбас. Мынчалдыр олурганнай олурар. Чүү ийик болар, кадыынар эвес, ширээ кырынга саадаар - деп, Намдак баштактанган.

- Кадын шаанда кадын-на турду ыйнаан. Ыятпазын көрем мооч, кырган буганың. Думчуун шыжыладып алган — деп, Сириңмаа кадай чугаалаарга, өөрү каттыржып каан.- Ажырбас, оглум! Маңаа олурар-ла. Аваң барда безин, шала кырынга олурар, шайлаар кадайлар-ла болгай.

- Чаа, акый, бо хамык чүвевис шимчедип көөр сен бе?- деп, Калга-оол дилээн.

Намдак ашак кадайларга эъттерни үлей салгылап бергеш, Калга-оолдуң стол кырында салгылап каан стаканнырчындан чаңгысты ап алган.

- Чаңгыс савага ижипкей аан - дээш, араганы куткаш, катап кадайлар чанынга баскактандыр олуруп алгаш, кара барбаны чанынга салып алгаш чугаалаан.— Че, кадайлар, дыңнаңар. Силерниң эжиңерниң оглу аал-оранында ээп чедип келген чүве-дир бо. Авазы хөөкүй турган болза, оон-даа эки турар ийик. Бо оол силерге авазының севгун тудуп кааныңар дээш четтиргенин илередип турар-дыр. Ынчангаш бо

араганы эргилдир кудуптарын чепшээрөп көрүңер - дээш Сириңмаа кадайже сунган.

- Чаа, Калга! Аваңның бажыңының өшкөн одун катан кыпсып турар-дыр сен, көр. Кылаштап чоруп олурар, багай эжимниң чадырының ыжы бурунайнып турарын көргөш, сеткилимде дыка өөрдүм, оглум. Аваң дириг турда, бо кадайлар бо-дыр бис, Чүсүккөй, Чолдак-Кара суглар бо бажыңны черле эрте кылаштавас турдуvus. Аваңның оран-савазын черле ээнзиретпейн көр!

Бажың ээн, хос турбас чоор, оглум! Сээң кадыың, сээң моон соңгаар чуртталгаң дээш ижиптейн. Өршээ, хайыракан!- дээш, Сииринңмаа кадай чалбаргаш, иже каапкан...

Суг ынаар шеттер ындында саарыгландыр акпышаан, ооң даажын сактырга, Сииринңмаа кадайның: «Аваңның оран-савазын ээнзиретпейн көр!» дээн сөстөрүн катаптап турган ышкаш болган. Чок, бо эзимден черле канчап-чооп үнер. Суг кыдыында черле кокпа-орук турар. Ону-ла тып алза, довурак-даа пактап чорааш, ажык черже үнер. Калга-оол мага-бодун суйбаттырган. Мурнукузундан байдалы черле чүгээтеп олурар ышкаш аңаа сагындырган. Ол холдары-биле иттинмишаан, союп чоруп каан. Доора ушкан дыттың ужунга чедир ам-даа ырак, ынчалза-даа бо хүннүң дургузунда ону союп эрте бээр куш ында бар ышкаш сагындырган. Чүгле медедел ышкынып болбас, сөөртүнчөк бел дугайында бодалды баштан ырады сывырар. Бодун каң-кадык кижини ышкаш бодаар, хамык-ла бодалды чүгле ынаар углаар, кевин-херек чок чүве бодавас.

Ынаар, ооң шала мурнунче шеттер аразында будук дырс дээн. Калга-оол бажын көдүрерин кызыткан. Ол өөрүй хона берген: канчап билир, кижини-даа болуп чадап чок.

- Эй, кымыл? Ээй! Э-эй!- деп, ол бар-ла шаа-биле алгырган.

- «Ээй! Э-эй!» - дээн ооң уну ынчаар-ла эзим иштинче чаңгыланып кире берген. Шеттер ындында суг молчурт-малчырт дээниниң соонда, сугнуң ол чарыының ыяштары кызыраан. Суг ижип турган аңнар болган. Аңнарның ынаар-ла кизиредир маңнажып чоруй барган даажын Калга-оол дыңнап чыдып калган.

Хенертен ооң бүгү бодун хеме ап келген өөрүшкү, кырынче

суг кудупкан одаг дег, өжүп калган. Сактырга, ооң аас-кежиин мыяда бо келгн ышкаш болбажыкпе. Ам-на кара эзимниң аспаандан хосталып үнерим ол-дур деп ол бодай кааптажыкпе. «Мынчап-ла маңаа бо ушкан дыттың баарыңа уннаштыр чыдып алырым ол эвеспе» деп бодай кааптарга, Калга-оолга коргунчуу, дүвүренчии кончуг болган. «Т-фу, тфу» кылдыр ол дүкпүргүлээш, база иттинче каап, союп чорупкан. Ол мурнукузу дег улуг-ла чер албаан, холдары суларап, карактары шагзыраанындан мырыай шимдинип келген. Ам хөлүн эрттир маргаан херээ чок, күштү камнаар. Калга-оол хавааның дерин чодала туткан. Уйгузу келген. Ол чараазы-биле караан өгей туткулаан, удуурундан Калга-оол корткан, уг-биле одунмайн баарындан сезинген. Салааларының ажыры мырыдай кедереп келген, дус урупкан чүве-биле дөмей. Хейлединиң эдээн ора соккаш, база күш четпээн, чеңин дыт будуунче кедире супкаш, шеле тыртыптарга, ийи кезекке орлу берген. Калга-оол орулган черин ол-бо тырткылап чыткаш, мүн-не элээн кезиндекти ора соп алган, ооң-биле салааларының баштарын бөле шарып алырга-даа, дөмей-ле ажыры намдаваан.

Салаалар ажыыр-дыр дээш чыдарга, дөмей-ле хей кылдыр бодаан. База иттинип чоруп каан. Черле аарыыры кончуг болган, белинде шуут-ла аар чудук баглап каан чүве дег кыннып келген. Калга-оол катап-ла чыда дүшкен. Бодунуң чегенчиг байдалыңа хорадаанындан, чер-даа буруулуг чүве дег, ону шашкылап, баарында көзүлгөн оът-сигенин аспаптай алгаш, чула тырткылап чыткан...

Калга-оол хосталып үнгенинин соонда, үр-даа болбайн сиген бригадазыңа ажылдай берген. Бригада суурдан ыракка турган, ынчангаш сигенчилер аңаа майгыннарга хонуп турган. Калга-оол сиген кезеринге улустуң мурнунче-даа чүткүвээн, улустуң адак-багы-даа болбайн, ортаа аразыңа чоруп турган. Ону чалгаа деп база болбас, ол хүннүң нормазын күүседип турган, ол чүгле улустан хоорук чурттап турган, майгыннардан ырак эвеске чадыр тудуп алган.

Бир-ле эртен даң бажында хөлчок удуп чыдырда, бир-ле кижии ооң шуглаан аңдара октапкаш, алгыра каапкан:

- Тур, сек!

Калга-оол карактарын ажыдып келген. Чадыр аксында бир холунда чүген туткан бригадир Хураамай хере теп каапкан

турган. Калга-оол шалыпкыны аажок кеттине каапкаш, үнүп келген.

- Чүү болду?- деп айтырган.

- Чүү болду деп че!-дээш, Хураамай холун көдүрүп кел чыдырда, Калга-оол ооң билээнден алгаш, аткаар идипкен.

Хураамай тендирип чоруй тура душкен. Калга-оолче хыйыр-кылчан көргүлээш, ооң белинден куспактап чоруй, өрү көдүргөш, черже ужур октап алгаш, ооң кырынга олура каапкаш, ийи холун черге чыпшыр базап алган.

- Чугаалап тур, кулугур! Аъттарны канчапың?

- Чүү аъттар?- дээш, Калга-оол ушта чүткүүрүн кызыткан, Хураамайның холдары кыскаш-биле дөмей болган.

- Чүү аъттар деп мегелеп бе? Бригада аъттарындан аңгыда аъттар бар ийикпе. Кымга тудуп бериптиң? Сөглө!

- Ол чүү деп турарын ол чүвөл! Мен ону чоп кылыр кижии мен. Кежээ чыткан ояар кайнаар-даа барбадым. Кай баарыл олар, алаакта азы дагда чорлар ыйнаан.

- Чок-тур! Чоруур черинде чок. Чылдын-на снгенге ажылдаар аъттар-дыр ол. Безин ыравас, оъттаар чери-ле даг ужу, алаак кыдыы. Ол кавыны аът кадарчызы бир кылдыр дилээн-дир. Ынчаар чидип, диледип-даа көрбээн аъттар. Оларны сен аайлаан сен. Оон аңгы кым-даа эвес. Кымга тудуп бердиң. Сөглөвес болзуңза, шоруң өске черге өчүүң үндүрүп алыр мен. Чыдыг ыт!-дээш, Хураамай ону аңдара соккаш, ооң холдарын ооргазынга чыпшыр долгай каапкан.

Калга-оолдуң өштү артында кызырт дээн. Ол човууртай каапкан. Ол-бо чүткүүрге-даа Хураамай салбаан, хүлүп каан.

- Чүү кончуг ытсыг чүве сен. Актыг черге аъттар кижээ шамнап турар. Сээң аъттарың көрбээн кижии-дир мен. Көрбээн. Хүлүүң чеш, ашак!- деп, Калга-оол алгырган.

- Калчаарава! Аъттарны кымга тудуп бердиң. Чугаалаар болзуңза, ынчан салыр мен.

- Кымга тудуп бээр мен! Кымга?

- Эки-ле ынчап чыт шиңме!— дээш, Хураамай улуг майгынче кылаштапкан.

Хураамай коштуг мотоциклин хөделдирип алгаш, мырыңай Калга-оолдуң кырынче шурады бер чыгыы тутсуп келген. Ол мотоциклинден дүже халааш, Калга-оолду тургузу тыртып алган.

- Олур, ашак!-деп, Хураамай хөректенмишаан, Калга-оолдун ооргазынче итчилээн.- Шагдаа черинге баар бис. Аңаа таптыг өчүп бергей сен, аан. Аал-ораның сакты берген

боор сен. Таптыг, чиик, чымчак чедирип каггай мен аан!— дээш, Хураамай мотоциклдин эзеринге олура каапкан.

- Хүлүгнү чеш! Дезе бербес кижидир мен. Хол-даа дегбес мен.

- Ыыттава! Канчап билир сени, домзак ээзи чүвени — дээш, Хураамай мотоциклин шимчедип ыңай болган.

Олар район төвүнгө ур-даа болбайн тутсуп келген. Шагдаа чериниң бажыңының чанынга доктаап турупкаш, Хураамай ам-на Калга-оолдун хүлүүн чеже каапкан.

- Че кир, ашак!—дээш, Хураамай эжикти ажыдыпкаш, Калга-оолдун ооргазын иде каапкан.

- Кижидир мен — дээш, холун атпаш кылырга, Хураамай чалданып, аткаар шурай берген.

Калга-оол кандыг-даа сестиишкин, коргуушкун чокка кылаштап кирип каан. Ол шагдаа чериниң барык-ла шупту өрээлдерин, кайы истекчиниң кайда саадап олуарын билир. Калга-оол дежурный шагдааның өрээлинче Хураамайны мурнай кирип келген.

- Мындыг эрте чүнү канчап чоруурунар ол?—деп, аныяк лейтенант айтырган. Калга-оол ону танывас болган.

- Оорлар баштыңын тудуп эккелдим!—дээш, Хураамай шагдааның чанында сандайга олуруп алган.— «Кызыл сылдыс» совхозтун сиген бригаданың бригадири Сат Хураамай деп кижидир мен. Бистиң бригаданың аъттары читкен. Бертен бөле ай деп алыр дээш баарымга, чоктур. Кайда-даа чок. Бо чүве тудуп берипкен. Монгуш Калга-оол деп кижидир бо. Бистиңде ажылдап турар. Каш удаа оор херээ дээш шииттирип чораан. Чоокта чаа үнүп келген.

- Боларны канчап тудуп алдыңар?—деп, шагдаа айтырган.

- Канчап боор! Чадырынга дүш чок удуп чыдыр-ла. Чүү-даа болбаан чүве дег.

- Мен бо херекке киришпээн мен, дарга. Чүнү-даа билбес мен. Дүне кай-даа барбаан мен. Бажымга аъттар оорлаар дугайында бодап черле кирбээн...— деп чыдырда, Калга-оолду Хураамай үзе кирген.

- Мегелеве. Сенден аңгы ону кым-даа кылбас. Аъттарны сен туткулап берген сен. Мегелеп, удаан кижидир болуп алган.

- Оожургаңар! Каш аът чүвөл?—деп, шагдаа айтырган.

- Он ийи аът чүве. Хөпээн сөөртүр аъттар.

Шагдаа ак саазын, демир-үжүктү Хураамайның баарына салып берген.

- Эш, Хураамай, чүү болганын маңаа таптыг, тодаргайы-биле бижир. А силер, Калга-оол, чоп бут кырынга турар силер, олуруңар.

Калга-оол карманындан таакпы уштуп алган. Лейтенант даштыгаа барып таакпылап ал дээрге, Хураамай демир-үжүүн сала тыртып кааш, дораан-на олче көргөн. Лейтенант бижи деп имней каапкаш, олудундан туруп келген.

- Силер бижиттинип олуруңар. Бис даштыгаа таакпылап алгаш кээли - дээш, Калга-оолду алгаш үнүп келген.

Эртенги сериин арыг чаагайы аажок, шала шыксыг агаарын челбий хап турган. Бай-Дагның бажын ынчаар талыгыр эртенги хаяа шала кызыдыр шонуп келген. Район төвү ам- даа четче одунмаан, ынчалза-даа суурнуң ужу-бажында баштайгы машиналарның даажы дыңшалып кээп тургулаан. Дээрний хиндиинде чаңгыс-даа хир чок, кылагар-ла чүве, турум көк ээремний өңү-ле. Бөгүн база-ла кончуг ышкам-нанчыг изиг хүн болур хевирлиг.

- Ам база өрттендир чиир хүн болур чыгам-дыр. Оода чааптар чүве болза - деп, лейтенант таакпызынын, ыжын үндүр үрүпкеш, чугаалаан.

- Чаашкынның херээ ам чок, дарга! Сигенни карартыр өттүрүп кааптар - деп, Калга-оол чугаалаан, лейтенант ооң арнынче көргөн.

- Шынап-ла, бо херекке киришпээн сен бе?

- Чок, дарга. Актыг мен. Мырыңчай чаауунген кижидир мен. Ооң менээ ажыы чок. Хостуг чурттаарын күзеп тур мен. Бо Хураамай-дыр ийин. Холундан кынчыктырбайн тудуп алган чүве дег. Ынчаар шамнаарга кайын болур. Актыг мен, дарга.

- Берге херек-тир ийин. Актыг болзуңза, актыг-ла сен ыйнаан. Истелге көргүзе-ле бээр болгай.

- Истээр-хынаарга-даа актыг мен. Оорлап чордум. Ол дээш олуруп чорааным шын.

- Че, кирээли! Демги киживис мөгүдеп олур боор - дээш, лейтенант билдиртир-билдирбес кылдыр хүлүмзүрүп каан.

Хураамай бижиپ доозупкан болган. Лейтенант ооң билдириишкинин номчуп көргөш, мынча дээн:

- Эш, Хураамай! Силер Калга-оолду мында шуут-ла буруудадып турар-дыр силер. Бир эвес силерний ооңар бадыт- каттынмай барза канчаар силер. Нүгүлдээни дээш кеземче херээн оттурар апаар чүве болгай. Мен Калга-оолду суп ап шыдакас кижидир мен. Ындыг эрге чок. Ам хостуг силер.

Мону истелге килдизинге дамчыдып бээр мен. Аъттарны дилээр апаар бис.

Калга-оол орук ара, черге Хураамайны эттеп кааптар дээш соксаан. Кылыы база часты берген. Бригадага кээрге, аъттар тыпты берген болган. Ону кым-даа сүре бербээн. Боттары шыкче үне кылаштажып келгеннер.

Ол хун Калга-оол чүнү-даа кылыр хөңнү чок болган. Холу салдынып калган. Чадырынга дүъшке чедир чыткаш, сигенчилерге аъш-чем чедирип келген машина-биле суурже кире берген. Суурга келген дораан садыгдан арага ап алгаш, бажыңыга уjur ишкеш, чүгле даартазында эртен миннип келген. Эртенги автобуска олурупкаш, район төвүнче чорупкан...

Ол бодунуң байдалын муңаш кажаа иштинче киир чыгадыпкан бөрүге-даа деңнээн. Сактырга-ла кижилерниң карактары ону изиг от дег мага-бодун хайыра чок чиртип турганзыг кыннып келген кайнаар баарыл? Баар черниң бажы муңаш, кайнаар-даа баарга, артай базып шыдаттынмас, бүзүрел чок чоруктуң бедик ханазы, ону оя үзер, канчаар-даа дээрге, аңаа күш чедипки дег ындыг күш чок. Калга-оол район төвүнге кандыг-даа сорулга чок чедип келген. Баштың аарыыр деп чүвези кедергей, ол-бо талазындан чарлып-даа калган чүве дег. Оода-ла хензиг, чүс-ле грамм арага болза дээрге, садыг арагазын он бир шакта садар, аңаа чедир үе мырыңай чыл дурту хире бар ышкаш сагындырган.

Балдаң сугга ол барбас деп шиитпирлезе-даа, ооң буттары чайгаар-ла Балдаңның хериминиң аксынга эккелген. Херим аксынга Калга-оол кезек тырттылып тура, улуг тынгат, хаалганы ажыдып кире берген. Эргин кырынга аар сапыктарын уштуп кааш, бажыңның эжиин соктаан. Эжик ындындан бир-ле кижиге «Чаа!» дигеш, эжикти ажыда идипкен. Ооң баарында Балдаң карактарын хере көрүпкөн турган. Хая көрүндүр олуруп алган, дөңгүр баштыг кижиге эргилип келген — Каржаң-оол олче дижи курзуя берген көрүп олурган. Калга-оол эргинни артай базып кирип келген. Балдаң олче уткуштур кылаштааш, куспактай каапкан.

- Төрээн черинде келгениң-биле! Кажан үнүп келдиң?

- Ай чеде бердим!

- Па! Мынчага чедир каяа чорааның ол?

- Аалга. Сиген кезип турдум! - дээш, Калга-оол эрте кылаштааш,

Каржаң-оолче холун сунган.- Экии! Сен кажан үндүң?

- Дүүн чаа курорттан келгеним бо!- деп, Каржаң-оол дижин курзуйтур хүлүмзүрээн.

Калга-оол өрээлдин иштин ыңай-бээр көргүлээн. Бажында Балдаң биле Каржаң-оолдан аңгыда кым-даа чок болган. Стол кырында чугдунмаан аяктар, шала кырында октагылапкан таакпы уштары бо бажыңның херээжен ээзиниң амгы үеде чогуун херечилеп турган.

- Ижер чүвеңер бар бе, браттар? Баш чарлыр четти!— деп, Калга-оол сандайга олуруп чыда чугаалаан.

- Барын бар чүве. Та кайда суккан бис. Бажывыс ыжып олур ышкажыл, брат. Дүүн беш шил водка садып алган улус бис. Үжүн ишкен улус-тур бис. Доо ол азыгда куруг шилдери чыдыр-ла. Арткан ийизи та кайда?! Баш база чарык-ла болгай — деп, Балдаң харыылаан.

- Силерден аңгы кым-даа келбежик бе? Уйнукай шыгжап кагбаан бе?- деп, Калга-оол айтырган.

- Кым-даа келбээн. Уйнукай уруглары-биле адазының аалында. Эй, аал, Каржаң сактып көрем, дашкаар үнчүк бис бе?— деп, Балдаң айтырган.

- Та, сагынмайн-дыр мен. Адыр-адыр...— дээш, Каржаң-оол бажын туттунгат, боданы берген.—Ол-дур ам, билбестедир ижип алырга, чүнү кайда салганын-даа билбес. Адыр-адыр. Черле аай бар оң кижиге келбээн-не болгай. А, брат, сен-не шыгжаан болдуң бе? Ам болзун, даарта, даарта деп турган болгай сен.

Балдаң чунар-демир адаанче бажын киир супкаш, куйгазынче соок сугну куда каапкан. Ооң арнын, сугну чашканнай аарак, чуна каапкан. Аржыыл-биле чандыр соора чоттунгат, салаазын

кожайткаш, солагай холунуң адыжынче дүкпүре каапкаш, эжикче көрүндүр туруп алгаш, чараазын айтыр-салаазы-биле мыс кылган. Чараа эжикче угландыр чаштай бээрге, Балдаң үнө халаан. Кезек болганда, ийи шил водка тудуп алган бо кире маңнап келген.

- Каяа чыдыр, аал?-деп, Каржаң-оол айтырган.

- Каяа чыдар боор. Чадыр иштинге чыдыр.

- Ол канчап ынаар чоруй барганы ол? Ынаар барган эвес бис?- деп, Каржаң-оол ылавылаан.

- Ийе, барбаан бис. Бажың изиг-дир, даштыгаа ижер-дир деп ордувус чоп. Мен ийи шилди алгаш, үнүпкен кижидир мен. Ийе-ийе, ынчанган мен. А сен кылаштап олура, эжик аксынга ужул калган чораан сен. Че, ону уктап чыткаш

чоор чүвөл?- дээш, Балдаң шилдерин стол кырынга салып каан.- Ажыдып олур, Каржаң!

Балдаң Калга-оолдун чанынга олуруп алгаш, холун ооң эктиң ажылдыр куспактай аарак салып алган. Каржаң-оол араганы үш кырлыг стаканга деңге үлей куда каапкан. Калга-оолга оларың ортаа аразынга олурары чүдөн артык эргим, хостуг шөлзөн болган. Эрткен хуннерниң аар базыышкыннары, бүгү-ле бергелери хенертен ооң сагыш-сеткилинден, дээрде булуттарның арлып чидери дег, чииги кончуг хайлы берген, сактырга ооң-биле кандыг-даа чүве болбаан ышкаш, Хураамайның аажылаашкыны-даа уттундурган. Балдаңның куспаанда бир-ле хуулгаазын чылыг, чымчак эргеледиг, хүндүлел бар-даа ышкаш сагындырган. Ийе, Балдаңның холу беримчелиг-ле, сеткили база ажык, ооң-биле олар хөй-ле чүүлдерни кылгылаан: Калга-оол сүрүп эккээр, а Балдаң ону саарар — эң берге ажыл ол, а Балдаң ону беш меге, алды арга-биле кончуг мерген кылып турган. Балдаң ооң чүнү-даа харамнанмайн келген, акшаны бодунга артыктап-даа албайн чораан. Сөөлгү катап Калга-оол шарылар уржуун олурган. Ол кончуг мелегей болган, өзен иштинге чаштып хүнзөөн хирезинде-ле, шала имир каксы улус холунче киир чортуп берген. Көнгүс мелегей, чүве билбес чаш оол дег болган. Шуут-ла серемчилелин оскунупкан. Ол ынчан бүгү херекти чааскаан чүктөп үнгөн. Балдаңны өчүп бербзөн. Кажан суд уезинде залда олурган улус аразындан Балдаңны көрүп кааш, бир удаа мөгүдей хона берген, ынчалза-даа бодун холга ап, туттунуп четтинипкен. Балдаң ынчан база-ла дидим болган.

-Че, кайгалдар! Силерниң хосталгаже үнгеиңнер дээш! Хостуг чуртталга дээш!-п, Балдаң чугаалааш, эштериниң стаканнарынга дашказын үстүргөн. - Силерниң кадыыңар дээш!

Үжелээ бут кырынга тура ижипкеннер. Арткан шилди олар шала өйүн бодап олура, бичелеп ишкеннер...

Калга-оолдун карактары шимдинип, караңгылап келген. Ол угаанын мурнукузу дег мүн-не ышкынмаан, ынчалза-даа сактыышкынның аар чүгү оон көксү-хөрзөн чүдөн артык хөмө бazyп келген. Ол сиген аразынга, доора ушкан чоон дытка уннаштыр чыда, Балдаңның өөнге кылаштап чеде берген хүнүн, суурундан чорупкан хүнүн кармап, ол хүн автобус келбези кай деп, иштинде халактап чыткан. Арга шимээрзеп

эгелзөн, ыяштар баштары хатка чайганып, бүрүлери сугнуң саарыынга бодунуң үнүн кадып шиңейиндир дагжап дагжап эгелзөн. Калга-оол өрү дээрже көргүлзөн, хүннү кара булуттар бодунуң хойнунче чажыра суп алган. Кезек када хат дыттар баштарын силгип чоруй чиде хона бергеш, катап сыыгайнып келген соонда, арга кырынга дээр кызаш дзөн болгаш ынаар даглар бажында чыжырт кырган. Суггур, хатка үдеткен чаъс шуут-ла куда каапкан. Ушкан дыттың адаанче сыннып кирерин-даа Калга-оол оралдашпаан, кош-адыжынга часты дозуп, ооң шала чылыгымаар суун харамдыгып иже берген. Чаашкын үр-даа болбаан. Кезек суггур чаъс болган. Хүн булуттар аразындан үнө халып келген. Ыяштар баштары томаарып, чайганырын соксадыпкан, хат кара булуттарны өске чүкче сүрүп алгаш чоруй барган. Адыш ишти чаъс суу

ишкенинден ийикпе, азы чаъс суунуң арыг агаарының оът-сиген чыды холумактыг айдызындан чүве ийикпе, Калга-оол шору сергеп келген.

Хемчигештиц саарыының шаалаажынын омак хөглүү аажок, ынаар шеттер аразында дагжавышаан хевээр. Калга-оол союп чоруп каан. Мурнукузу дег эвес, шымбайы аажок, өл-шык сиген кырлады үңгээрге, черле ындазында чылгыры кончуг болган. Калга-оол мырыңай сорук кире берген, иттинерге-ле элээн бурунгаарлай бээр. Дыттың барык ортаа кезиин ол эртип алган, ооң сугже угланган ужу холду сунар болза, чеде-даа бээр хире, чоок чыткан. «Араганың хайы-дыр ийин. Арагада-даа хөөкүйдө чүү боор. Мээң аксымче ону кым кудупкан боор, бо холум-биле алгаш кудуплаткан болгай мен. Хайлыг кара аас. Шыдапкан чүвең бо-дур — белин, оортуланчак. Ийе-ийе, чугаа челер-чыраа, чүгүрүк аъттар дугайында болган болгай. Бо кавыда ындыг аъттар чүгле Кежер-оолдуң чылгызында бар деп чугаалажып олурган бис» деп, ол сагынган. Чугаалажып-даа эвес, чаңгыс Балдаң чугаалап олурган. «Кежер-оолдуң чылгызында-даа болза, ону чедип алыры дыка берге. Чылгы баштыны сылдыс-шокар аскыр бар, ол чылгыже бөрү-даа чагдатпас, өске кижиде-даа чоокшулатпас, шуут-ла чер кулактыг, чыттыг чүве-биле дөмөй. Айыылды биле тыртып каан дораан-на чылгыны коданче, аал чоогунче сывыра бээр. Чылгыдан кайгалдар оода өскүс кулунчак үзе сүрүп алыр дээш чадашкан» деп Балдаң чугаалап олурган. Кежер-оолдуң чылгызындан мал оорлапкы дег кайгал төрүттүнмээн-даа диген. Калга-оол ону дыңнап олуро, бирде шыжыгып, бирде эрези хайнып олурган. «Кижиде-даа чүве ол эвес-тир, маргыжар бис бе, мен аъттардан

сүрүп келийн» деп ол чугаалаан. «Шыдапас сен, хей-ле бодуң чогаар сен?» — деп, Балдаң чугаалаан. Калга-оол шыдаар мен дээш олурупкан. Каржаң-оол көрүп турда, хол тудушканнар. Калга-оол Ногаан-Хөл тайгазында чайлагда Кежер-оолдуң чылгызындан аъттар сүрүп кээр болган, а Балдаң биле Каржаң-оол Бедик-Элдин чырааларының аразына манаар болган. Даартазында олар Балдаңның малчын акызының аалына машиналыг халды бергенер. Калга-оол аът мунуп алгаш, аъттаныпкан...

Калга-оол чаъска өткенинден, шык черниң дагаарындан шыырныгып келген, диштери шаккыгайны бергилээн. Маңаа өөздип чыдар болза хей, чылып олурганы дээр дээш, ол катап уңгеп чоруп каан. Салааларының шарышкызы чештине берген. Калга-оол олче сагыш салбаан, катап шарыыр- даа хөңнү чок болган. Хүн караанга чаъстың дамдылары сиген аразындан бусталып үнүп чыткан. Калга-оолдуң карактары катап шылап, шимдинип эгелээн, ынчалза-даа ол бар-ла күжүн чыгаш, союп бар-ла чыткан. Мырыңай хензиг чер арткан. Каш иттинер болза ол-ла, шырыштар аразында сугга чеде бээр. Калга-оол салааларының ажыырын-даа уткаш, иттинип-ле, иттинип-ле бар чыткан — доора ушкан моондак болуп чыткан дыттың ужунче үңгеп үнө берген. Сугнуң даажы мырыңай мыя мында дыңналып келген. Калга-оол кудургайны куду үңгеп бадыпкан, ногаан, ам артында өл сигенниң чылгыры чүден артык болган, ол шуут-ла шанак кырында чүве дег, сыыладып бадыпкан. Ооң баарына суг кылаш дээн. Карактары артында-ла херлип, доктаай тургулапкан: ооң баарында саарыг шааңайндыр, ээргииштелип, көвүктелдир агып бадып чыткан. Сугже дүже бээринден корткаш, ол шеттен туттуна каапкан. Ооң бажы дескиннп эгелээн соонда, угаанын оскунуп дембээрелче катап-ла дүлнүп кире берген...

Даянгыштыг, көкпек ооргалыг кырган шуваганчы мөөң чоннуң аразынче элеңейнип кире бергениниң соонда, мал-маган, кижиде дүрзүлүг чүвелер база катап хөлзеп үнген. Чыдалар туткулаан мыйыстарлыг шериглерни шуут-ла хөмө-чаза таварып эрткеш, сарыг дытта кинчиледип алган Калга-оолдуң кырынче дүкпүрүп, былгыра-ла берген. Эрлик ширээзинден

тура халып келгеш, ногаан карактарын сырыладыр көргүлөпкеш, кыпсынчыды алгыра каапкан:

- Соксаңар! Аткаар!

Мөөң чон тура дүшкеш, дедир аткаарлай берген. Эрлик- Хаан холун үш улай часкаар орта, ооң кыдыында турган ийи шериг ону ширээзи-биле катый көдүрүп алгаш, хаанын Калга-оол-биле мөөң чоннуң ортаа аразынга олурту салып каан.

Эрлик-Хаан ширээзинден туруп келген. Элбек ак салын сөөк узун салаалары-биле суйбай туткулааш, кыптыгып турар ногаан карактары-биле Калга-оол шивейликтир көргүлээн.

- Монгуш Калга-оол! Ортаа оранга үүлгеткен үүлө-херээңниң аар-бергезин көрүп тур мен. Мээң албаты чонумнуң аразындан сени кээргээр чаңгыс-даа бараскан тывылбаан. Ам сээң херээң үзе шиитпирлеттинген-дир. Эй, шериглер, изиг тамының халывын ажыдыптыңар!—деп, хаан чарлык болган.

Мыйысталчак баштыг дөрт шериг чыскаалдан үнө халышкаш, дыттың кедээзинде улуг кудук хевирлиг чүвениң шой халывын ажыда тыртыпкан. Оон бус бургулуп үнген соонда, ынаар изиг сугнуң мургурткайндыр хайынган даажы дыңналып, улуг аастан хайынган сугнуң чаштанчылары өрү аттыгып үнүп эгелээн. Эрлик-Хаан холдарын часкай кааптарга, ийи шериг Калга-оолдуң хүлүүн чешкеш, ооң ийи колдуундан сөөртү аарак, тамыже чүгүржү каапкан. Калга-оолдуң арны изиш дээн. Ол чүглө:

- Ав-ай!—деп, алгырып күш четтиккен, шериглер ону тамыже киир октапкан,

Калга-оол ынаар хензиг, чурук дег эстеп бадып каан...

Хат улам куштулип келген. Саарыг кевуктелдир шурагы- лап, ээргииштелдир агып чыткан. Калга-оолдуң караанга сеелгу катап хуннуң караа кылаш дээш, кара булуттар ара- зынче чаштып кире бээри билек, ооң карактары карацгылаш дээш, холдары салдынып, эрикче кулбуруп кирип каан.

- Авай!- деп, Калга-оол алгыра каапкан.

Шапкын саарыг ону хензиг чээрген дег ол-бо шывадап чоруй, ханы дүвүнче киир тырта берген.

Ыяштар баштары шииледир чайганып эгелээн. Дээр база катап от-көс ундур кымчыланы каапкаш, ынаар даглар кырында көксени берген.